

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра педагогіки, методики та менеджменту освіти

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

бакалавра

на тему

Педагогічні умови підвищення ефективності корекційно-педагогічної роботи
з розвитку вербально комунікації у дітей дошкільного віку з порушеннями
емоційно-вольової сфери
(тема кваліфікаційної роботи)

Виконав: студент 3 курсу, групи ЗМП-ОПН 22
спеціальності: 011 Освітні, педагогічні науки
(код і найменування спеціальності)

_____ / Богдан ПУЧКІН
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник _____ / Юрій БРИТАН
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензент _____ / Тетяна БОНДАРЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

«До захисту допущено»

В.о.завідувач кафедри _____ / Наталія БРЮХАНОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Нормоконтроль _____ / Наталія БОЖКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Секретар ЕК _____ / Ольга ЛИТВИН
(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2025 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра педагогіки, методики та менеджменту освіти
Рівень вищої освіти перший (бакалаврський)
Спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки
Освітньо-професійна програма «Освітні, педагогічні науки»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Наталія БРЮХАНОВА
(підпис, ініціали, прізвище)

“16” червня 2025 року

ЗАВДАННЯ
на кваліфікаційну роботу
другого (магістерського) рівня вищої освіти

студенту Богдану Вікторовичу Пучкіну

1. Тема: «Формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності».

затверджена наказом по академії № 4801-5/923 від “10” квітня 2025 року

2. Термін здачі закінченої роботи «11» червня 2025 р.

3. Вихідні дані до роботи/проєкту: мета дослідження – теоретично обґрунтувати, розробити та перевірити психолого-педагогічні умови формування соціальної активності молодших школярів; об'єкт дослідження: процес розвитку молодших школярів; предмет дослідження: психолого-педагогічні умови формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності; завдання дослідження: виявити теоретичні основи проблеми формування соціальної активності у молодшому шкільному віці; обґрунтувати психолого-педагогічні умови формування соціальної активності у молодшому шкільному віці; визначити способи формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності; дослідно-експериментальним шляхом виявити рівень сформованості соціальної активності молодших школярів, а також простежити його динаміку.

4. Зміст роботи/проєкту (перелік питань, які належить розробити): результати аналізу джерел з формування соціальної активності у молодшому шкільному віці; психолого-педагогічні умови формування соціальної активності у молодшому шкільному віці; способи формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності.

5. Перелік графічного матеріалу (презентаційний матеріал): презентація доповіді за результатами дослідження з використанням комп'ютерної презентаційної програми Power point

6. Дата видачі завдання «28» квітня 2025 р.

Керівник

_____

(підпис)

Юій БРИТАН

(ім'я, прізвище)

Завдання прийняв до виконання

_____

(підпис)

Богдан ПУЧКІН

(ім'я, прізвище)

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН-ГРАФІК виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів роботи та питань, які мають бути розроблені відповідно до завдання	Термін виконання	Позначки керівника про виконання завдань
1	Встановлення теоретичних основ проблеми формування соціальної активності у молодшому шкільному віці.	05.05.2025	
2	Обґрунтування психолого-педагогічних умов формування соціальної активності у молодшому шкільному віці.	12.05.2025	
3	Визначення способів формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності.	19.05.2025	
4	Виявлення дослідно-експериментальним шляхом рівня сформованості соціальної активності молодших школярів, а також простеження його динаміки.	31.05.2025	

Студент

_____

(підпис)

Богдан ПУЧКІН

(ім'я, прізвище)

Нормоконтроль

_____

(підпис)

Наталія БОЖКО

(ім'я, прізвище)

РЕФЕРАТ

Тема бакалаврської роботи: «Формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності».

Робота складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел, проміжних та загальних висновків.

Робота присвячена проблемі сучасної педагогіки – підвищенню ефективності формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати, розробити та перевірити психолого-педагогічні умови формування соціальної активності молодших школярів.

Об'єкт дослідження: процес розвитку молодших школярів.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні умови формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності.

В роботі проаналізовано стан дослідження проблеми формування соціальної активності у молодшому шкільному віці; обґрунтовано психолого-педагогічні умови формування соціальної активності у молодшому шкільному віці; визначено способи формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності; дослідно-експериментальним шляхом виявлено рівень сформованості соціальної активності молодших школярів, а також простежено його динаміку.

Ключові слова: соціальна активність, молодші школяри, психолого-педагогічні умови формування соціальної активності.

ABSTRACT

Bachelor's Thesis Topic: "Formation of Social Activity in Younger Schoolchildren in the Process of Educational Activity." The thesis consists of an introduction, two chapters, a list of references, interim and general conclusions.

The work is devoted to a current issue in modern pedagogy — enhancing the effectiveness of forming social activity in younger schoolchildren through educational activity.

The aim of the research is to theoretically substantiate, develop, and test the psychological and pedagogical conditions for the formation of social activity in younger schoolchildren.

Object of the research: the process of development of younger schoolchildren.

Subject of the research: the psychological and pedagogical conditions for the formation of social activity in younger schoolchildren in the process of educational activity.

The thesis analyzes the current state of research on the problem of forming social activity at primary school age; substantiates the psychological and pedagogical conditions for its formation; defines methods of fostering social activity in the educational process; and reveals, through experimental work, the level of social activity development in younger schoolchildren, as well as the dynamics of its formation.

Keywords: social activity, younger schoolchildren, psychological and pedagogical conditions for the formation of social activity.

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	11
1.1. Соціальна активність: сутність, основні напрями досліджень, проблеми формування	11
1.2. Особливості прояву соціальної активності у молодшого школяра.....	19
1.3. Психолого-педагогічні умови формування соціальної активності у молодшому шкільному віці	38
Висновки до розділу 1.....	49
РОЗДІЛ II. СПОСОБИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	50
2.1. Мета, завдання, зміст і програма констатувального експерименту.....	50
2.2. Способи формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності. Мета, завдання, зміст і програма формувального експерименту	57
2.3. Аналіз результатів формувального експерименту.....	66
Висновки до розділу 2.....	72
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76

ВСТУП

Соціально-економічні зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві останніми роками, висувають високі вимоги до рівня соціалізації особистості. Рухливість та мінливість соціуму зумовлюють необхідність активної взаємодії та перетворення особистості. Входження України в європейський освітній простір, а також соціально-економічна та політична ситуація, що склалася в країні, детермінують необхідність зміни пріоритетів у навчально-виховному процесі. Це висуває на перший план не тільки завдання підвищення якості освіти, а й вимагає особливих педагогічних зусиль від школи у вирішенні проблеми адаптації дитини в навколишньому соціумі.

Проблема формування соціальної активності особистості завжди була прямо чи опосередковано в центрі уваги філософів, педагогів, психологів та соціологів. Філософська і психолого-педагогічна думка розвиває ідеї формування соціально активної особистості, які знайшли своє відображення у працях Я. А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, А. Дістервега, К. Д. Ушинського, В. В. Зінковського, А. Гуддінса, Е. Дюркгейма, Д. Дьюї, П. Наторпа, А. В. Луначарського, П. П. Блонського, С. Т. Шацького, В. М. Шульгіна та інших. Проте проблема формування соціальної активності саме у молодших школярів все ще недостатньо вивчена. Саме це й дозволило нам обрати тему дослідження: формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності.

Модернізація системи вітчизняної освіти як одне з найважливіших завдань школи ставить формування соціально-активної особистості, здатної плідно жити в сучасних умовах та перетворювати їх, самостійно приймати правильні, життєво важливі рішення, позитивно самореалізовуватися в основних сферах життєдіяльності. При розробці освітнього стандарту

другого покоління «освіта розглядалася як найважливіша соціальна діяльність, системоутворюючий ресурс, що лежить в основі розвитку громадянського суспільства та економіки країни, що забезпечує формування:

- української ідентичності як найважливішої умови зміцнення державності;
- консолідації суспільства в умовах зростання його різноманітності, на основі зростання громадянської відповідальності, взаєморозуміння та довіри один до одного представників різних соціальних, конфесійних та етнічних груп;
- національної згоди щодо оцінки основних етапів становлення та розвитку суспільства та держави;
- патріотизму, що ґрунтується на любові до своєї Батьківщини, відстоюванні національних інтересів;
- ідеалів та цінностей громадянського суспільства: справедливості, свободи, добробуту, сімейних традицій;
- конкурентоспроможності особистості, суспільства та держави;
- цінностей особистісної, громадської та державної безпеки».

Школа має допомогти учням стати активними громадянами суспільства, здатними самостійно здійснювати свої вчинки та відповідати за них, приймати рішення, захищати свої права. Тому розвиток соціальної активності в учнів є одним із найважливіших завдань сучасного освітньо-виховного процесу. Головна мета формування соціальної активності учнів пов'язана з формуванням громадянина, особистості, здатної повноцінно жити у суспільстві та бути максимально корисною йому.

У цьому контексті завдання школи полягає у вихованні в учнів якостей соціально активного громадянина, починаючи з молодшого шкільного віку, оскільки це найбільш сприятливий період для закладення своєрідного

фундаменту особистості дитини, її спрямованості, інтересів і схильностей до певних видів соціально корисної діяльності.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати, розробити та перевірити психолого-педагогічні умови формування соціальної активності молодших школярів.

Об'єкт дослідження: процес розвитку молодших школярів.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні умови формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності.

Гіпотеза дослідження: розвиток соціальної активності молодших школярів буде ефективнішим за дотримання таких умов:

- розвиток позитивних мотивів навчання;
- забезпечення групових форм роботи, що враховує індивідуальні потреби та можливості дітей;
- організація спільної діяльності учнів та батьків, заснованої на співробітництві та передачі соціального досвіду;
- гуманістичний характер міжособистісних відносин учнів та педагога в умовах спільної діяльності.

Виходячи з мети та гіпотези дослідження, визначено такі його завдання:

1. Виявити теоретичні основи проблеми формування соціальної активності у молодшому шкільному віці.
2. Обґрунтувати психолого-педагогічні умови формування соціальної активності у молодшому шкільному віці.
3. Визначити способи формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності.
4. Дослідно-експериментальним шляхом виявити рівень сформованості соціальної активності молодших школярів, а також простежити його динаміку.

Для вирішення поставлених завдань та перевірки вихідних положень були використані взаємопов'язані та доповнюючі один одного методи дослідження: вивчення та аналіз психолого-педагогічної літератури за темою дослідження, спостереження, опитування, педагогічний експеримент.

Теоретичне значення дослідження:

- уточнено та систематизовано поняття «соціальна активність молодших школярів», охарактеризовано її зміст, структуру та особливості прояву в умовах навчальної діяльності;
- розроблено науково обґрунтовану систему педагогічних умов формування соціальної активності у дітей молодшого шкільного віку;
- доповнено уявлення про вплив навчального середовища та змісту освітнього процесу на соціальний розвиток молодших школярів;
- результати дослідження поглиблюють загальнопедагогічну теорію про виховний потенціал навчальної діяльності як чинника соціалізації дитини.

Практичне значення дослідження:

- розроблено та апробовано методичні рекомендації для вчителів початкових класів щодо ефективного формування соціальної активності в освітньому процесі;
- запропоновані форми, методи та прийоми навчальної діяльності, що сприяють активному залученню учнів до колективної взаємодії, самовираження, відповідальності та ініціативності;
- результати можуть бути використані в практиці роботи загальноосвітніх закладів, у системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, а також у подальших наукових дослідженнях з проблем виховання та соціалізації дітей молодшого шкільного віку.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1 Соціальна активність: сутність, основні напрями досліджень, проблеми формування

В умовах сучасної України, коли в соціальній сфері різко інтенсифікувалися політичні, економічні, екологічні та інші процеси, набуваючи часом кризового характеру, людина змушена багатопланово посилювати свою життєву активність, виявляти всі свої здібності до виживання та розвитку. Лідерство, цілеспрямованість та інші якості особистості набувають сьогодні особливої актуальності та значущості. На одне з пріоритетних місць серед них виходить така інтегрована характеристика, як соціальна активність особистості, що забезпечує зрештою її здатність до самореалізації та соціальної успішності. Модернізація системи вітчизняної освіти як одне з найважливіших завдань школи ставить формування соціально-активної особистості, здатної плідно жити в сучасних умовах та перетворювати їх, самостійно приймати правильні, життєво важливі рішення, позитивно самореалізовуватися в основних сферах життєдіяльності. При розробці освітнього стандарту другого покоління «освіта розглядалася як найважливіша соціальна діяльність, системоутворюючий ресурс, що лежить в основі розвитку громадянського суспільства та економіки країни, що забезпечує формування:

- української ідентичності як найважливішої умови зміцнення української державності;
- консолідації суспільства в умовах зростання його різноманітності, на основі зростання громадянської відповідальності,

взаєморозуміння та довіри один до одного представників різних соціальних, конфесійних та етнічних груп;

- національної згоди щодо оцінки основних етапів становлення та розвитку українського суспільства та держави;
- патріотизму, що ґрунтується на любові до своєї Батьківщини, відстоюванні національних інтересів;
- ідеалів та цінностей громадянського суспільства: справедливості, свободи, добробуту, сімейних традицій;
- конкурентоспроможності особистості, суспільства та держави;
- цінностей особистісної, громадської та державної безпеки» [35].

«Основним освітнім результатом у цій парадигмі є досягнення стратегічної мети української освіти - виховання успішного покоління громадян країни, які володіють адекватними часу знаннями, навичками та компетенціями, на ідеалах демократії та правової держави, відповідно до національних та загальнолюдських ціннісних установок» [35].

Школа має допомогти учням стати активними громадянами суспільства, здатними самостійно здійснювати свої вчинки та відповідати за них, приймати рішення, захищати свої права. Тому розвиток соціальної активності в учнів є одним із найважливіших завдань сучасного освітньо-виховного процесу. Головна мета формування соціальної активності учнів пов'язана з формуванням громадянина, особистості, здатної повноцінно жити у суспільстві та бути максимально корисною йому.

З метою вирішення поставлених завдань багато освітньо-виховних установ орієнтуються у своїй діяльності на створення оптимальних умов для полегшення процесу соціалізації дитини. Навчання у початковій школі є першим шаблоном у формуванні якостей активної, самостійної, ініціативної, відповідальної, творчої особистості, які проявляються у соціально цінних видах діяльності. І хоча, у початкових класах ще неможливо досягти

становлення людини як повноцінного суб'єкта суспільної діяльності, суттєві передумови цього процесу можуть бути сформовані вже у молодшому шкільному віці.

Поняття "соціальна активність" зустрічається у представників різних наук. В даний час воно розглядається провідними педагогами з різних позицій: як властивість людини, якість особистості, як прояв свободи особистості, як рушійна сила розвитку людини, як складова виховання. У педагогічній науці поняття соціальної активності особистості зазнало останніми роками змін. Так, Н. В. Савін свого часу визначав соціальну активність як суспільно-політичну активність, що є складною морально-вольовою якістю, в якій органічно поєднується інтерес до громадської роботи, відповідальність за виконання доручень, старанність та ініціативність, вимогливість до себе та товаришів, готовність допомогти іншим при виконанні суспільних доручень, наявність організаторських умінь [1]. А. В. Петровський визначає соціальну активність як активну життєву позицію людини, що виражається у її ідейній принциповості, послідовності у відстоюванні своїх поглядів, єдності слова та справи [2]. За Х. Д. Дамадановою «Соціальна активність - це внутрішня установка, орієнтація на певну лінію поведінки, що впливає зі світоглядних, моральних і психологічних якостей особистості і відбиває її суб'єктивне ставлення до суспільства» [3]. Концепція І. Ф. Харламова визначає розвиток соціальної активності учня як процес цілеспрямованого впливу на нього, в результаті якого відбувається засвоєння ним необхідного для життя в суспільстві соціального досвіду та активного ставлення до системи цінностей, що сприймається суспільством, формується стійка система відносин до певних сторін дійсності, що проявляється у відповідній поведінці та вчинках [4].

За А. В. Мудриком розвиток соціальної активності особистості розглядається як «багатогранний процес олюднення людини», що включає в

себе безпосереднє входження індивіда в соціальне середовище та передбачуване соціальне пізнання, а також соціальне спілкування, оволодіння навичками практичної діяльності, включаючи як предметний світ речей, так і всю сукупність функцій, ролей, норм. За А. В. Мудриком, соціально активна людина має бути здатна протистояти якщо не суспільству, то тим чи іншим життєвим обставинам. Однак ми бачимо, що найчастіше молоді люди, які фактично розчинилися в соціумі, не готові і не здатні до тієї активності, яка потрібна для протистояння середовищу та впливу на неї. Наскільки великим буде це протиріччя, багато в чому пов'язано з тим типом суспільства, в якому розвивається людина, з тим типом виховання – характерним як для суспільства в цілому, так і властивим окремим навчальним закладам» [5].

Л. Ю. Гордін та О. М. Козлов вважають, що соціальна активність особистості – це складова виховання. При цьому під вихованням розуміється об'єктивно закономірне явище життя суспільства, цілісний процес становлення особистості, взаємопов'язані сторони якого – освіта, навчання та розвиток – включені до певної системи відносин. А. В. Колосовський під соціальною активністю розуміє об'єктивно детерміноване суб'єктивне ставлення та соціально-психологічну готовність особистості до діяльності, яка проявляється у відповідних актах поведінки і є цілеспрямованою творчою соціальною діяльністю, що перетворює об'єктивну дійсність і саму особистість [6].

Нині у педагогіці намітився новий підхід до розуміння активності з погляду її суб'єктності. Суть його зводиться до того, що особистість сприймається як носій індивідуального, суб'єктного досвіду, прагне розкриття власного потенціалу, і лише допомогти їй, надавши відповідні педагогічні умови, розкрити цей потенціал. В. А. Сластьонін трактує соціальну активність у суб'єктно-діяльнісному підході, і поняття «суб'єкт»

розглядається у двох значеннях: як суб'єкт діяльності, здатний її освоїти та творчо перетворити, і як суб'єкт життя, здатний вибудовувати стратегію та тактику своєї життєдіяльності. Внутрішня організація суб'єкта включає психологічні структури, які забезпечують можливість людині реалізовувати себе як творця, організатора, розподільника власного життя. У свою чергу середовище, організований процес зі своїми відносинами, нормами, знаннями стають зовнішніми регуляторами стосовно внутрішніх психічних регуляторів життєдіяльності людини [7].

В. С. Мухіна розглядає соціальну активність як потребу особистості в зміні чи підтримці основ людського життя відповідно до свого світогляду, зі своїми ціннісними орієнтаціями [8]. У Є. П. Полікарпової соціальна активність - це якість, «притаманна кожній людині, але при цьому активність може бути різною за обсягом, характером, спрямованістю, формою, рівнем», а В. Д. Луганський вважає, що процес розвитку соціальної активності не можна віднести до якогось одного періоду життя людини – він протікає все життя. Проте, можна виділити найінтенсивніший етап – це молоді роки. В. Д. Луганський визначає розвиток соціальної активності особистості учня як цілеспрямований безперервний процес його включення до системи суспільних зв'язків та як результат засвоєння ним досвіду соціальної поведінки на основі розвитку власної активності для задоволення особистих та соціально значущих потреб.

Проблема формування соціальної активності особистості завжди була прямо чи опосередковано в центрі уваги філософів, педагогів, психологів та соціологів. Філософська і психолого-педагогічна думка розвиває ідеї формування соціально активної особистості, які знайшли своє відображення у працях Я. А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, А. Дістервега, К. Д. Ушинського, В. В. Зіньковського, А. Гуддінса, Е. Дюркгейма, Д. Дьюї, П. Наторпа, А. В. Луначарського, П. П. Блонського, С. Т. Шацького, В. М. Шульгіна та інших.

Разом з тим аналіз психолого-педагогічної літератури та досліджень показав, що структура соціальної активності залишається мало розробленою, основна увага приділяється розвитку соціальної активності підлітків і старших школярів, і мало порушуються питання формування соціальної активності в молодшому шкільному віці як початковому етапі входження дітей у нову систему відносин з дійсністю.

Але перш ніж перейти до проблеми формування соціальної активності молодшого школяра, необхідно розуміти, які особисті якості має на увазі під собою соціальна активність людини. Вона включає безліч якостей, таких як громадянськість, самостійність, моральність, товариськість, поєднання яких і характеризує людину як соціально активну особистість. Приміром, важливість наявності якості громадянськості має на увазі те, що «кожному громадянину України необхідно стати і бути реальним суб'єктом державної інформаційної політики, активно діючим учасником інформаційного середовища на всіх рівнях (регіону, країни, світу). Тільки активна життєва, громадянська позиція та позитивна ініціатива кожного громадянина України є необхідною умовою становлення повноцінного громадянського інформаційного суспільства та демократичної інформаційно-правової держави» [36]. Активність і самостійність учнів - один з основних принципів всієї дидактичної системи: «завдання вчителя в тому, щоб давати дітям готові завдання, а в тому, щоб спрямовувати їхню розумову діяльність. Учні повинні «по можливості працювати самостійно, а вчитель - керувати цією самостійною працею і давати йому матеріал» [37].

Існує таке визначення терміна "життєва позиція". «Життєва позиція - це внутрішня установка, орієнтація на певну лінію поведінки, що впливає зі світоглядних, моральних і психологічних якостей особистості та відображає її суб'єктивне ставлення до суспільства» [9]. Вона має практичну спрямованість і проявляється в реальній поведінці людини. Життєва позиція

може бути активною та пасивною. Активна позиція передбачає небайдуже ставлення до дійсності, постійне прагнення її вдосконалювати. При пасивній позиції людина приймає готові погляди, цінності, зразки поведінки, не намагаючись їх аналізувати, обирає «лінію найменшого опору». Вона пов'язана з відмовою від ініціативи та будь-яких зусиль, спрямованих на зміну навколишньої дійсності.

Не всяка активність людини рівнозначна її активній позиції. Соціальна активність особистості передбачає не погоджувальне, а критичне ставлення до дійсності, що означає постійну потребу самостійно осмислювати те, що відбувається в країні та світі, прагнення зробити життя кращим. При цьому пасивна життєва позиція необов'язково означає бездіяльність. Її може займати і сумлінний учень, який отримує тільки відмінні оцінки, і директор школи, який ретельно виконує всі інструкції і багато працює. Суть такої позиції проявляється в побоюванні нового, орієнтації на стереотипи мислення, у відмові від власної ініціативи. Пасивна позиція може навіть супроводжуватися позитивним ставленням до прогресивних нововведень, але тоді, коли вони санкціонуються зверху і не треба за них боротися, йти на ризик, відповідати.

Неважко помітити також, що більш свідомо, активна особистість, як правило, досягає більших успіхів у житті та відіграє важливішу соціальну роль, ніж особистість пасивна, несвідомо. Соціальна активна позиція пов'язана з активністю особистості, що виражається у її принциповості, послідовності у відстоюванні своїх поглядів. Її наявність передбачає певне самообмеження, стримування деяких досить сильних потягів, свідоме підпорядкування їх іншим, найважливішим і значущим цілям.

Кожен із цих показників характеризує ставлення людини до своєї діяльності, до оточуючих її людей, до певних принципів та ідеалів суспільства. Прояв цих показників в окремих учнів може бути різним і

залежить від вікових особливостей, індивідуального досвіду, рівня самостійності та активності. Період навчання учнів у початковій школі є найбільш сприятливим для формування в них активної соціальної позиції. Це пов'язано з тим, що, вступивши у більш значущу навчальну діяльність, молодші школярі починають відчувати себе дорослішими, прагнуть відповідати очікуванням оточуючих, виявляти себе у «дорослих» видах діяльності. Вони виявляють інтерес до громадської діяльності, прагнуть виконувати різноманітні суспільні доручення. Притаманна молодшому школяреві допитливість, прагнення утвердитися у власних очах дорослих і однолітків сприяють формуванню в них соціальної активності [10].

Соціальна активність схожа на творчість. Це творчість, творча діяльність, яка характеризується після закінчення школи прагненням зробити свій, особистий внесок у перебіг того чи іншого суспільного процесу, у розвиток суспільного життя. Звичайно, для активного творчого ставлення до життя потрібне бажання, але одного бажання мало. Розуміння активної, творчої особистості включає зазвичай такі риси, як висока культура, моральність, знання. Все сказане дозволяє визначити соціальну активність як свідоме, творче ставлення школяра в майбутньому до трудового та політичного життя, як глибоку та повну самореалізацію особистості.

Формування соціальної активності здійснюється тільки в процесі включення особистості в діяльність, в процесі якої здійснюється присвоєння суспільного досвіду в різних його проявах. Активна соціальна позиція найбільше проявляється у громадській діяльності учнів.

Таким чином, у психолого-педагогічній літературі на етапі розвитку суспільства актуальним є поняття соціальної активності. Тому що в сучасній Україні, де політичні, екологічні, економічні та інші процеси різко інтенсифікувалися, набуваючи все більш кризового характеру, людина

змушена виявляти повною мірою ті особисті якості, які сприяють її виживанню та розвитку, у тому числі й соціальну активність.

Багатопланове посилення соціальної активності – неухильна вимога часу для сучасного українця. У даному контексті місія школи полягає у вихованні в учнів якостей соціально активного громадянина. Поняття «соціальна активність» зустрічається у представників різних наук, у тому числі у провідних педагогів, які розглядають його з різних позицій: як властивість людини, якість особистості, як прояв свободи особистості, як рушійна сила розвитку людини, як складова виховання.

Цікавим є підхід педагогів до розуміння активності з погляду її суб'єктності, коли особистість розглядається як носій індивідуального досвіду, що прагне розкриття власного потенціалу, і роль школи - надати відповідні педагогічні умови для його розкриття.

1.2 Особливості прояву соціальної активності у молодшого школяра

Сучасна школа висуває учневі певні вимоги до критеріїв та показників соціальної активності, необхідних для дитини молодшого шкільного віку. На думку Т. В. Антонової та багатьох інших педагогів, до них відносяться: прагнення надання допомоги одноліткам та дорослим, прояв турботи про справи колективу, членів сім'ї, тварин, що оточують; предметно-операційні знання, уміння та навички: навчально-пізнавальні, організаційно-трудова, комунікативні, господарсько-побутові; активна позиція у системі суб'єкт-об'єктних відносин; вміння планувати майбутню діяльність та діяти відповідно до плану (виконавчість), прояв наполегливості, ініціативності у виконанні наміченого; прояв самостійності та відповідальності;

сформованість понять та уявлень про необхідність прояву соціальної активності: ціннісні орієнтації, система відносин до себе та людей [16].

Вимоги, відображені в новому стандарті освіти і які пред'являються новою соціальною дійсністю, дуже ефективні та викликають у дітей цього віку прагнення їм відповідати, що призводить до швидкого формування у молодших школярів різних якостей особистості, необхідних для успішного виконання нових навчальних обов'язків. «Соціальна активність молодшого школяра у шкільному віці проявляється у поведінці, спрямованій на підтримку і виконання правил, обов'язкових для школяра, у прагненні допомогти виконувати ці правила своєму однолітку» [8].

На думку Маркової А. К., існують дві групи мотивів навчання молодшого школяра: пізнавальні мотиви та соціальні мотиви. Пізнавальні мотиви, у свою чергу, можна розділити на кілька підгруп:

- широкі пізнавальні мотиви, які полягають в орієнтації школярів на оволодіння новими знаннями. Вони також розрізняються за рівнями. Ці рівні визначаються глибиною інтересу до знань. Це може бути інтерес до нових цікавих фактів, явищ або інтерес до суттєвих властивостей явищ, до перших дедуктивних висновків, або інтерес до закономірностей у навчальному матеріалі, до теоретичних принципів, до ключових ідей тощо;
- навчально-пізнавальні мотиви, які полягають в орієнтації школярів на засвоєння способів добування знань: інтереси до прийомів самостійного набуття знань, методів наукового пізнання, способів саморегуляції навчальної роботи, раціональної організації своєї навчальної праці;
- мотиви самоосвіти, які полягають у спрямованості школярів на самостійне вдосконалення методів добування знань.

Всі ці пізнавальні мотиви забезпечують подолання труднощів школярів у навчальній роботі, викликають пізнавальну активність та ініціативу,

лягають в основу прагнення людини бути компетентною, бажання бути «на рівні століття», запитів часу тощо [29].

Групу соціальних мотивів також можна поділити на кілька підгруп:

- широкі соціальні мотиви, які полягають у прагненні здобувати знання, щоб бути корисним Батьківщині, суспільству, бажанні виконати свій обов'язок, у розумінні необхідності вчитися і в почутті відповідальності. Тут велике значення мають мотиви усвідомлення соціальної потреби, повинності. До широких соціальних мотивів можна віднести також бажання добре підготуватися до обраної професії;

- вузькі соціальні, звані позиційними мотивами, які полягають у прагненні зайняти певну позицію, місце у відносинах з оточуючими, отримати схвалення, заслужити авторитет. Ці мотиви пов'язані з широкою потребою людини у спілкуванні, прагненням отримати задоволення від процесу спілкування, від налагодження відносин з іншими людьми, від емоційно забарвлених взаємодій з ними [28].

Однією з різновидів таких мотивів вважають так звану «мотивацію благополуччя», що проявляється у прагненні отримувати лише схвалення з боку вчителів, батьків та товаришів (про таких учнів кажуть, що вони працюють лише на «позитивному підкріпленні»).

Іноді позиційний мотив проявляється у прагненні учня зайняти перше місце, бути одним із кращих, у такому разі іноді говорять про «престижну мотивацію».

Соціальні мотиви, особливо широкі соціальні мотиви обов'язку, забезпечують міцну основу колективізму, відповідальності за загальну справу [29].

Одним із соціально значущих мотивів є мотив афіліації. Зміст цього мотиву далеко не однорідний: сюди включаються потреба контактувати з людьми, бути членом групи, взаємодіяти з оточуючими, надавати та

приймати допомогу. Г. Мюррей так визначає потребу людини в афіліації: "Заводити дружбу і відчувати прихильність. Радити іншим людям і жити разом з ними. Співпрацювати і спілкуватися з ними. Любити. Приєднуватися до груп" [46]. Під афіліацією розуміється, таким чином, певний тип соціальних взаємодій, зміст якого полягає у спілкуванні з іншими людьми, яке приносить задоволення обом сторонам.

Процес розвитку в дитини потреби у спілкуванні може бути представлений у вигляді чотирьох основних етапів:

- поява уваги та інтересу дитини до дорослого;
- емоційні прояви дитини на адресу дорослого;
- ініціативні дії дитини щодо привернення уваги дорослої;
- чутливість дитини до ставлення та оцінки дорослого [47].

До кінця першого року життя у дітей з'являється досить стійке прагнення спілкування з однолітками: вони люблять бувати серед інших дітей, хоча ще не граються з ними. З другого року спілкування з однолітками розширюється, а у 4-річних воно стає однією з провідних потреб. При цьому зростають їхня самостійність та ініціатива, тобто поведінка стає дедалі внутрішньо детермінованою [47].

Таким чином, зміст афіліативної потреби на різних етапах онтогенезу може бути різним: протягом перших семи років життя дитини воно розвивається від потреби у доброзичливій увазі до потреби у взаєморозумінні та співпереживанні. У молодших класах провідною стає мотивація взаємодії з однолітками і формується стійке коло найближчого спілкування. У юнацькому віці поступово руйнується внутрішньогрупове спілкування з однолітками, посилюються контакти з особами протилежної статі, а також з дорослими у разі складних життєвих ситуацій [48]. Помітно посилюється потреба у взаєморозумінні з іншими людьми, що безпосередньо пов'язано з формуванням самосвідомості.

Л. Г. Матюхіна зазначає, що для дитини дуже важливим є спілкування з однокласниками, але існують певні критерії вибору «друзів». За даними соціометричних досліджень такими критеріями є: висока контактність дитини, гарний зовнішній вигляд, становище у класі тощо. Але провідним критерієм є успішність. При проведенні досліджень, наприклад, «З ким би ти хотів сидіти за партою?», зазвичай більшість учнів вибирають собі партнера з гарною успішністю [50]. Очевидно, потреба людини в афіліації є універсальною, тобто властивою всім людям незалежно від їхньої вікової, гендерної чи етнічної приналежності. Але характер і зміст цієї потреби, безумовно, варіює залежно від виховання, умов соціалізації, типу культури.

Важливою особливістю мотивації афіліації є її реципрокний характер. Так, ступінь успішності афіліації залежить не тільки від того, хто прагне афіліації, а й від його потенційного партнера: перший повинен дати зрозуміти другому про своє бажання вступити в контакт, надавши цьому контакту привабливість в його очах. Несиметричність у розподілі ролей, перетворення партнера на засіб задоволення своїх потреб завдають шкоди афіліації як такій чи навіть повністю руйнують її. Мета афіліації з погляду того, хто до неї прагне, можна було б визначити як пошук прийняття себе, підтримки та симпатії.

А. Меграбян виділяє дві тенденції мотиву афіліації: надію на афіліацію (очікування відносин симпатії, взаєморозуміння у спілкуванні) та страх відкидання (страх того, що спілкування не відбудеться чи буде формальним). Поєднання цих тенденцій дає чотири типи мотивів афіліації:

1. Висока надія на афіліацію, низька чутливість до заперечення: ...

... у більшості випадків потреба в афіліації постійно задовольняється.

У цьому випадку людина може бути товариською аж до настирливості.

2. Низька потреба в афіліації, висока чутливість до заперечення: у більшості ситуацій потреба в афіліації залишається незадоволеною або зовсім відкидається.

3. Низька надія на афіліацію та чутливість до заперечення: більшість ситуацій мають лише дуже слабку позитивну або негативну релевантну афіліацію, що підкріплює дію. У цьому випадку людина віддає перевагу самотності.

4. Висока надія на афіліацію та чутливість до заперечення: у більшості ситуацій потреба в афіліації або задовольняється, або відкидається. У людини виникає сильний внутрішній конфлікт: вона прагне спілкування і водночас уникає його. Цей тип, на думку Меграбяна, є мотиваційною основою вираженої конформної поведінки, тобто показником мотиву залежності: часте застосування позитивних та негативних санкцій є засобом формування в індивіда тенденції до залежності.

У педагогічній літературі визначаються три основні джерела формування позитивних пізнавальних мотивів діяльності:

- зміст навчального матеріалу;
- характер та рівень навчально-пізнавальної діяльності;
- ставлення вчителя до учнів.

Отже, у формуванні мотивації навчання важливу роль відіграє зміст навчального матеріалу. На думку Андронові О. С., зміст кожного уроку, кожної теми може бути мотивований лише за таких умов:

- враховувати характер потреб учнів;
- бути доступним, але й досить складним та важким;
- спиратися на минулі знання, нести нову інформацію;
- спрямовано вирішувати проблеми пізнання явищ та об'єктів

навколишнього світу, оволодіння методами цього пізнання [30].

Зміст навчального матеріалу засвоюється учнями у процесі навчальної діяльності. Формування мотивів діяльності відбувається в процесі здійснення самої діяльності. Іншими словами, якщо учень не включений у діяльність, то відповідних мотивів у нього не виникає і не сформується стійка мотивація. Щоб мотиви виникли, зміцнилися та розвинулися, учень має почати діяти. Якщо сама діяльність викличе в нього інтерес, можна очікувати, що поступово виникнуть потреби та мотиви до цієї діяльності [30].

Велику роль у формуванні мотивації навчання відіграють різні форми колективної діяльності на уроці. Її вибір залежить від віку учнів, від особливостей класу та вчителя.

Досвід показує, що використання групових форм навчання дозволяє залучити до роботи всіх дітей, оскільки, потрапивши до групи однокласників, які колективно виконують завдання, учень, як правило, не може відмовитися виконувати свою частину роботи, вносячи внесок у спільну справу.

Не можна не торкнутися значення оцінки у формуванні позитивної мотивації навчальної діяльності. Важливо, щоб головним в оцінці роботи учня був якісний аналіз цієї роботи, підкреслення всіх позитивних моментів, просування у засвоєнні навчального матеріалу та виявлення причин недоліків. Бальна позначка повинна займати в оціночній діяльності вчителя другорядне місце. Особливо це важливо пам'ятати під час безвідмітного навчання [30].

Ще одне джерело формування мотивації лежить у відносинах вчителя з учнями. Основний напрямок діяльності вчителя в цьому випадку полягає у створенні атмосфери емоційного комфорту в процесі навчання, забезпеченні доброзичливих взаємин у колективі, у прояві стосовно учнів педагогічного оптимізму, що полягає в тому, що вчитель очікує від кожного учня високих результатів, покладає на учнів надії. Але, виявляючи довіру до сил і можливостей учнів, водночас показує недоліки у розвитку особистості, а не

лише її досягнення. І, звичайно, вчитель сам має бути особистістю з яскраво вираженим інтересом до своєї діяльності, любові до педагогічної професії, тоді він зможе впливати на своїх учнів і власним прикладом.

Отже, шляхів формування позитивної мотивації навчальної діяльності є кілька. І для становлення мотивації важливо використовувати не один шлях, а всі шляхи в певній системі, тому що жоден з них не може відігравати вирішальної ролі для всіх учнів. Те, що для одного учня є вирішальним, для іншого може не бути. А в комплексі всі шляхи є досить ефективним засобом формування мотивації навчання у школярів [30].

Соціальний мотив виражається через потребу у спілкуванні та взаємодії як головна із складових соціальної активності учнів молодшого шкільного віку. У спілкуванні молодший школяр пізнає як інших, так і себе, опановує досвід соціального життя [11]. Потреба у спілкуванні сприяє встановленню різноманітних зв'язків із людьми, стимулює обмін знаннями та досвідом, почуттями і думками і може виявлятися у формі приватної потреби в іншому, дружніх зв'язках на тлі колективних взаємин.

На основі потреби дитини у спілкуванні виникає і розвивається її потреба у визнанні (спочатку з боку дорослих, а потім і своїх однолітків), яка поступово знаходить вираз у її домаганнях на визнання: «У сфері спілкування – зазначає В. С. Мухіна, особливе значення має набута у розвитку потреба у визнанні, що визначає позитивний хід розвитку особистості; вона орієнтує дитину на досягнення того, що є значущим у культурі, до якої належить дитина» [8].

Дитина у молодшому шкільному віці несе в собі весь комплекс почуттів, вже сформованих у домаганнях визнання. Вона знає, що значить винна, зобов'язана. У неї прокидається почуття гордості чи сорому залежно від вчинку. Вона пишається вчинком, що схвалюється дорослим, і

соромиться непоміченого дорослим провини. Ці почуття дитини, безумовно, впливають на розвиток її особистості.

Ставлячись до дорослих і старших дітей як до зразка, молодший школяр водночас претендує на визнання з боку дорослих і підлітків. Завдяки претензії на визнання він виконує нормативи поведінки – намагається поводитися правильно, прагне знання, тому що його хороша поведінка і знання стають предметом постійного інтересу з боку старших [8]. У молодшому шкільному віці однолітки входять у складні відносини, в яких переплетені відносини вікової приязні до однолітка та відносини суперництва. Домагання успіху серед однолітків тепер відпрацьовуються насамперед у навчальній діяльності чи з приводу навчальної діяльності.

На думку В. С. Мухіної, у навчальній діяльності потреба у визнанні проявляється у двох планах: з одного боку, дитина хоче "бути як усі", а з іншого – "бути кращою, ніж усі". Прагнення "бути як усі" виникає в умовах навчальної діяльності через багато причин. По-перше, діти вчаться опановувати обов'язкові для цієї діяльності навчальні навички та спеціальні знання. Вчитель контролює весь клас і спонукає всіх дотримуватися запропонованого зразка. По-друге, діти дізнаються про правила поведінки у класі та школі, які пред'являються всім разом і кожному окремо. По-третє, у багатьох ситуаціях дитина не може самостійно обрати лінію поведінки, і в цьому випадку вона орієнтується на поведінку інших дітей. У молодшому шкільному віці взагалі, але особливо у першому класі, дитині властиві виражені конформні реакції на незнайомі їй ситуації [8]. За словами Андрієвського В. С., важливо, щоб ставлення дорослого з приводу успіху чи неуспіху учня будувалося не в порівнянні з іншими дітьми, тому що «у дитини може одночасно виникнути установка на досягнення успіху та супутнє їй відчуження від інших дітей. Це відразу виявляється у поведінці: заздрість, конкуренція стають типовим супутником дитячих відносин» [26].

На думку Шпак Г. М. «Дитині, що претендує на визнання, стає складно радіти успішному, співпереживати неуспішному. Крім навчальної діяльності, в інших ситуаціях, значущих для дитячого спілкування, дитина також прагне самоствердження. Змагальний мотив дає гострі емоційні переживання: у разі промахів і невдач дитина засмучується до сліз, для компенсації неуспіху хвалиться чимось або зневажає успішнішого; у разі свого успіху тріумфує і знову хвалиться. Змагальний мотив звернений до самолюбства, він стимулює дитину до вдосконалення своїх здібностей і умінь і в той же час створює стан тривожності. Внутрішнє життя дитини сповнене напруги» [27].

Таким чином, необхідно, щоб ставлення дорослого щодо ситуацій успіху чи неуспіху учня будувалося не на порівнянні його з іншими дітьми. Потреба у визнанні є базовою основою, яка формує згодом соціальну потребу бути особистістю, що виражається в «мотивації досягнення, претензій на вплив, славу, дружбу, повагу, становище лідера і яка могла бути чи не бути відрефлексована, усвідомлена» [11].

Найважливішою теоретико-методологічною основою виділення складу соціальної активності молодших школярів є поняття про ціннісні орієнтації особистості. Цінністю ми називаємо психологічну освіту, яка є взаємозв'язком, єдністю найбільш значущої для людини сфери дійсності, тієї чи іншої сторони її життя та способами усвідомлення, виділення та утвердження себе, свого «Я» в системі відносин з оточуючими людьми. Цінність є той вихідний і необхідний психологічний механізм, який обумовлює прагнення, спрямованість людини до максимальної самореалізації в тій сфері життя, яка найбільш значуща для неї. Цінність як психологічна освіта виявляється у ціннісних орієнтаціях, що розглядаються як системоутворюючий чинник саморозвитку особистості. Як зазначає В. Франкл: «Прагнення до пошуку та реалізації людиною сенсу свого життя є

вродженою ціннісною орієнтацією, властивою всім людям і є основним рушієм поведінки та розвитку особистості» [12].

Вимоги особистісно-орієнтованого педагогічного процесу дозволяють виділити універсальні цінності для розвитку та саморозвитку особистості молодшого школяра. Серед ціннісних орієнтацій, найактуальніших для сучасних школярів, дослідники (А. В. Зосимовський, І. С. Кон, В. А. Петровський та інші) виділяють любов, свободу, культуру, совість, життя, красу, людину, спілкування. Так, В. Г. Казанська, досліджуючи проблему орієнтації школярів на соціально значущі цінності, встановила, що «процес орієнтації учнів на загальнолюдські цінності - складний, суперечливий і водночас закономірний процес, який сам готує умови для подальшого розвитку і слугує певною мірою причиною власного саморуху» [1].

Своєрідність внутрішньої позиції дитини молодшого шкільного віку детермінується перебудовою як потребнісної, так і мотиваційної сфери, яка виступає важливим структурним компонентом соціальної активності. Численні дослідження показують, що на момент вступу до школи виникає низка нових мотивів, передусім, що пов'язані з новою провідною діяльністю – навчанням, тобто розвивається пізнавальна мотивація. З іншого боку, йде процес подальшого структурування мотивації, її ієрархізації, супідпорядкування мотивів, що є сприятливою умовою для розвитку довільних форм поведінки. Тому молодший шкільний вік характеризується зростанням довільності поведінки, обумовленої виникненням внутрішніх етичних інстанцій та появою початкових основ відповідальності.

Прояв соціальної активності школярів зумовлює система таких мотивів:

- мотиви самовизначення та самоствердження у різних соціальних спільнотах (школа, клас, неформальна група, двір, вулиця тощо) – широкі соціальні мотиви;

- мотиви особистісного престижу, що ґрунтуються на прагненні зайняти певне становище у співтоваристві, і на цьому прагненні заснований мотив самовдосконалення;
- мотиви особистісних досягнень, що ґрунтуються на реалізації потреб у самовираженні;
- пізнавальні, спрямовані на задоволення пізнавальних потреб;
- індивідуальні, спрямовані на вирішення протиріч, обумовлених неузгодженістю між індивідуальним досвідом, внутрішніми спонуканнями та зовнішніми соціально-педагогічними нормами та правилами;
- моральні мотиви (мотив обов'язку, моральні мотиви).

Дослідження Л. І. Божович, Л. С. Славіної доводять, що різноманіття відносин молодшого школяра з навколишньою дійсністю визначається двома видами мотивів, які нерозривно пов'язані між собою, але мають різне походження [14]. Так, Л. І. Божович до першої групи мотивів відносить мотиви, що породжуються всією системою відносин, що існують між дитиною та навколишньою її дійсністю. Ці суспільні мотиви залежать, перш за все, від обставин життя дитини в сім'ї, від її становища в школі, від її власної внутрішньої позиції стосовно школи; вони втілюють у собі ті прагнення, потреби дитини, які впливають з усіх обставин її життя і пов'язані з основною спрямованістю її особистості [14].

Громадські мотиви, як показують наші спостереження, можуть мати різний характер: висловлювати прагнення молодшого школяра заслужити схвалення та увагу вчителя, батьків, завоювати повагу та авторитет серед товаришів, забезпечити собі гідний статус. Такі громадські мотиви, як форми прояву соціальної активності, охоплюють і різноманітні види діяльності дітей молодшого шкільного віку, оскільки будь-яка серйозна діяльність дитини і об'єктивно, і для неї самої має суспільний сенс. У навчальній діяльності ці мотиви представлені найвиразніше і мають найбільше значення,

оскільки навчання є провідною діяльністю молодшого школяра. Отже, вони займають у системі його відносин центральне місце.

Друга група мотивів, на думку Л. І. Божович, включає мотиви, що породжуються переважно самою навчальною діяльністю. Сюди входять різноманітні навчальні інтереси, задоволення, яке дає дитині трудове зусилля, напружена інтелектуальна діяльність, подолання труднощів. Значення цих мотивів навчальної діяльності полягає в тому, що процес засвоєння знань не лише відповідає змісту соціальної активності молодшого школяра, оскільки засвоєння знань не лише розширює кругозір знань, збагачує їхній розум знанням наукових фактів і закономірностей, а й робить цим молодшого школяра потенційно корисним членом суспільства [14].

З іншого боку, дуже важливим мотивом є мотив самовдосконалення. Але слід зазначити, що мотиви самовдосконалення та самовизначення виступають для молодшого школяра як «розуміються» і пов'язані з далекими цілями. Однак ця перспектива дуже далека, а молодший школяр живе переважно сьогоdnішнім днем. У зв'язку з тією значущістю, яку молодші школярі надають мотивам самовизначення (майбутня професія, продовження освіти) та самовдосконалення (бути розумним, розвиненим, культурним), важливо будувати навчальний процес так, щоб учень «бачив» свій рух уперед, своє щоденне збагачення знаннями, вміннями. Це можливо, якщо учень усвідомлює те, що він уже знає і чого ще не знає, чого ще треба навчитися, про що він дізнається і чого навчиться, якими способами роботи він уже опанував і якими належить опанувати на наступному уроці, в наступній чверті. У зв'язку з цим першорядне значення набуває у навчальному процесі чітке встановлення на уроці ближніх і далеких цілей, навчальних завдань.

Також важливим, а головне, що безпосередньо стосується формування соціальної активності особистості, є мотив обов'язку. На думку Л. І. Божович,

виникнення у дитини до 6-7 років «моральних інстанцій» тягне за собою ті суттєві зміни у структурі її мотиваційної сфери, які сприяють формуванню у неї почуття обов'язку - основного морального мотиву, що вже безпосередньо спонукає дитину до конкретної поведінки. При цьому на першому етапі оволодіння моральними нормами, що спонукає дитину до певної поведінки, є схвалення дорослих. Прагнення дотримуватися вимог дорослих, а також засвоєних правил і норм починає виступати для дитини у формі певної узагальненої категорії, яку можна позначити словом «треба». Це і є та перша моральна інстанція, якою починає керуватися дитина і яка стає для неї не тільки відповідним знанням (треба чинити так), а й безпосереднім переживанням необхідності чинити саме так, а не інакше. У цьому переживанні, на думку автора, і представлено у своїй першій зародковій формі почуття обов'язку [14].

Для дитини як суб'єкта виховного процесу характерні деякі особливості вікового особистісного вияву. Дитина молодшого віку освоює світ на предметно-діяльній та емоційно-чуттєвій основі. Самоствердження дитини відбувається поступово, шляхом все більш ґрунтовного входження у суспільні відносини, прояви творчої, соціальної, інтелектуальної та емоційної активності. Активність як риса особистості передбачає, що учень стає суб'єктом діяльності і керує своїм власним розвитком з урахуванням загальнолюдських цінностей, вимог суспільства, і тому активність як особистісне утворення виражає стан учня та його ставлення до діяльності. Цей стан проявляється в психологічному настрої його діяльності: зосередженості, увазі, розумових процесах, в інтересі до діяльності, що здійснюється, особистісної ініціативи. Активність передбачає перетворювальне ставлення суб'єкта до об'єкта, що передбачає наявність наступних моментів: вибірковість підходу до об'єктів; постановка після вибору об'єкта мети, завдання, яке необхідно розв'язати; перетворення

об'єкта в подальшій діяльності, спрямованій на вирішення проблеми. Розвиток активності учня відбувається, супроводжуючи весь процес розвитку особистості: від репродуктивно-наслідувального через пошуково-виконавчий до творчого рівня. Істотна зміна в активності відбивається і на діяльності, а розвиток особистості відбивається у стані активності. Якщо діяльність є єдністю об'єктивно-суб'єктивних властивостей особистості, то активність його належність як суб'єкта діяльності виражає не саму діяльність, а її рівень і характер, впливає на процес цілепокладання та усвідомлення мотивації способів діяльності.

Кожна дитина, незалежно від особливостей її індивідуального розвитку та ступеня готовності, досягнувши певного віку, виявляється поставленою у відповідне, прийняте в даному суспільстві становище. І тим самим потрапляє в систему об'єктивних умов, що визначають характер її життя та діяльності на цьому віковому етапі. Відповідати цим умовам для дитини життєво важливо, тому що тільки при цьому вона може почуватися на висоті займаного становища та відчувати емоційне благополуччя.

Однією з головних цілей навчання в молодшій школі є соціалізація дитини, а одним із показників соціалізації дитини є рівень її соціальної активності. В даний час є досить велика кількість досліджень, присвячених цій проблемі, умовам для задоволення інтересів дітей, розкриття їх творчого потенціалу. Разом з тим хочеться відзначити, що основна увага сучасних дослідників зосереджена на формуванні соціальної активності підлітків та старших школярів, мало порушуються питання формування соціальної активності у молодшому шкільному віці як початковому етапі входження дітей у нову систему відносин з дійсністю. Крім цього, не береться до уваги той факт, що навчальна діяльність є основною для всіх категорій учнів, а для молодших школярів вона є провідною.

Якщо проаналізувати рівень соціальної активності молодших школярів, можна зробити висновок: кожен сьомий учень початкової школи має низький і нульовий рівні сформованості соціальної активності; 49,3% - середній рівень. Які причини такого явища? Насамперед, слід зазначити, що педагог не враховує новий соціальний статус дитини, яка стала учнем, не приділяє достатньо уваги її активності в соціальних умовах, що не змінилися, не піклується про включення молодших школярів у різні види соціально значущої діяльності. Ш. А. Амонашвілі писав: «Дитинство - це рух вперед, це безперервний процес дорослішання. Дитина хоче бути дорослою. Характер, спрямованість її повсякденного життя постійно доводять це прагнення до дорослішання... Дитинство... зовсім не проведення часу і райдужне життя. Дорослий, який не помічає, як дітям часом складно жити, наскільки багатогранна і змістовна це життя, може припуститися помилки в їхньому вихованні» [38].

Початок шкільного періоду життя дитини є найважливішим ступенем у формуванні соціально цінних особистісних утворень, що проявляються у провідній для неї діяльності [15]. Незважаючи на те, що провідним видом діяльності в молодшому шкільному віці є навчання, ігрова діяльність, як і раніше, має для дитини важливе значення. Тому соціальну активність доцільно формувати через гру. Існує кілька видів ігор, спрямованих на розвиток соціальної активності молодших школярів:

- Ігри, що містять працю дорослих.
- Ігри з патріотичним та міжнародним змістом.
- Рухливі ігри з таким змістом та ігровими правилами, які сприяють не...

Ігри на тему праці сприяють формуванню загальних уявлень про значення колективної праці людей. В іграх виховується відповідальність за доручену справу, виникає відчуття задоволеності результатом роботи.

Виконання ролей, пов'язаних із відображенням у грі праці дорослих, вимагає від дітей більшої активності, цілеспрямованості дій, організаторських умінь. Будь-яка гра відбиває навколишнє життя, отже, допомагає дітям усвідомити громадське значення того чи іншого виду праці. Тому при керівництві іграми увага вчителя має бути спрямована на те, щоб у них якнайглибше відображалися стосунки між людьми, які існують у житті. Завдання педагога – використовувати всі можливі засоби для надання педагогічного впливу на дітей у грі [16].

Деякі діти не лише під час трудової, а й під час ігрової діяльності виявляють нестійкість інтересів. Вони беруться то за одну роль, то за іншу. Але в іграх, в яких відображається праця дорослих, це отримує негативну оцінку з боку інших дітей, які заявляють, що так не повинно бути, коли перукареві заманеться піти в гості чи магазин; не можна, щоб люди запізнювалися на потяг через касира, який втік кудись і нікому не доручив продавати квитки тощо. У міру того, як діти починають усвідомлювати, що головним змістом праці є турбота про інших людей, вони й у грі починають відповідальніше ставитися до взятої на себе ролі. Це проявляється у зосередженості на справі, критичних зауваженнях на адресу тих, хто відлучався під час роботи або працював погано. Ці нові правила поведінки у грі сприяють вихованню вольової витримки дітей. Беручи на себе роль дорослого, молодший школяр прагне в усьому наслідувати його приклад. Вчителі та батьки розкривають дітям особливості різних професій, а своїм особистим прикладом дають зразок поведінки, якому треба слідувати, щоб гра набула характеру правдивого відображення життя. Дитина ставиться до своєї гри як до серйозної справи, тому вплив, що надається через гру, набуває великого значення для формування її особистості [17].

Патріотичні та міжнародні почуття лише зароджуються у молодшому шкільному віці, і хоча ще елементарні за своїми проявами, але надзвичайно

важливі для подальшого формування особистості. Гра також є одним із ефективних засобів розвитку патріотизму та інтернаціоналізму. Вона сприяє формуванню певного ставлення до всього навколишнього, явищ суспільного життя. Уявлення про батьківщину, особливості побуту, праці інших народів не тільки уточнюються, закріплюються в грі, а й збагачуються, творчо переробляються і згодом стають основою їхньої поведінки та переконань. Для цього можна використовувати такі ігри, як «подорож до іншої країни», де діти зустрічаються з іноземцями. Також доцільною є участь дітей у костюмованих національних святах, де вони зможуть познайомитись із традиціями та звичаями інших народів. При проведенні свят, як і в організації ігор, можна використовувати елементи національного побуту, наприклад, ляльок у національному одязі. Такі почуття сприяють відчуттю «єдиної сім'ї». На зміст подібних творчих ігор впливають народні казки, емоційні розповіді педагога про людей різних національностей, ознайомлення з музичним мистецтвом народу, перегляд відповідних діафільмів, фільмів, листування з однолітками інших національностей. Патріотичне виховання будується на ознайомленні з природою, традиціями, історією свого народу, його «героїчним минулим».

Також важливі для формування активності особистості й колективні спортивні ігри, змагальний характер яких може активізувати дії гравців, викликати прояв рішучості, мужності та завзятості для досягнення мети. Проте необхідно враховувати, що гострота змагань не має роз'єднувати гравців. У колективній рухливій грі кожен учасник наочно переконується у перевагах спільних, дружніх зусиль, спрямованих на подолання перешкод та досягнення цілей. Добровільне прийняття обмежень дій правилами, прийнятими в колективній рухливій грі, за одночасного захоплення грою дисциплінує учнів. Іграм властиве протистояння одного гравця іншому, однієї команди іншій, коли перед гравцями виникають найрізноманітніші

завдання, які потребують миттєвого вирішення. Для цього необхідно в найкоротший термін оцінити навколишнє оточення, виконати найбільш правильну дію і втілити її. Так рухливі ігри сприяють самопізнанню [18].

Прояв соціальної активності у молодших школярів має власну специфіку, обумовлену початковим етапом входження дітей у нову систему відносин із реальністю. Ранні шкільні роки - саме період, коли закладається спрямованість особистості, її інтереси, схильності. Найважливішою теоретико-методологічною основою виділення складу соціальної активності школярів цього віку є поняття про ціннісні орієнтації особистості, де під цінністю розуміється вихідний і необхідний психологічний механізм, що зумовлює прагнення, спрямованість людини до максимальної самореалізації в тій чи іншій сфері.

На це орієнтований новий стандарт освіти, відповідність вимогам якого призводить до швидкого формування різних якостей особистості, необхідних для успішного виконання нових навчальних обов'язків та соціалізації молодшого школяра. У цьому велику роль відіграють як пізнавальні, так і соціально значущі мотиви навчання, що виражаються через потребу у спілкуванні та взаємодії, як головної складової соціальної активності учнів молодшого шкільного віку. У спілкуванні молодший школяр пізнає як інших, так і себе, опановує досвід основ соціального життя. Соціальні мотиви забезпечують міцну основу колективізму, відповідальності за спільну справу, громадянськості, самостійності – тих якостей особистості, які закладаються саме у молодшому шкільному віці.

1.3 Психолого-педагогічні умови формування соціальної активності у молодшому шкільному віці

У науковій літературі, з погляду на етап розвитку, різні психолого-педагогічні умови сприяють формуванню у школярів різного віку соціальної активності, що виявляються у різних якостях особистості. Наприклад, таких як громадянськість, відповідальність, самостійність. Ці якості виховуються та розвиваються у молодшому шкільному віці.

Наприклад, важливість формування самостійності та відповідальності відзначається у всіх світових та українських стандартах стосовно вміння самостійно працювати, вчитися, керувати, бути суб'єктом свого життя. На цю якість школяра звертали увагу багато педагогів, зокрема А.С. Макаренко та його послідовники. Вже у молодшому шкільному віці може бути сформована саморегуляція у досягненні мети - відповідальне виконання, старанність, дисциплінованість. При цьому сама мета поки що пропонується дорослими і приймається дитиною. Умови та прийоми формування цього рівня відповідальності визначені К. Муздибаєвим на основі узагальнення даних експериментальних досліджень вітчизняних авторів: В.А. Горбачова, З.М. Борисової, Л.С. Славіної [31]. Це розуміння, засвоєння правил; тренування волі та характеру; формування певних навичок, емоційне переживання отриманого завдання, усвідомлення його важливості як для самої людини, так і для інших людей, отримання оцінки своєї діяльності з боку старших і однолітків. Все це може бути засвоєно завдяки активному включенню до складної мережі соціальних відносин [32].

Однією з найважливіших умов формування соціальної активності молодшого школяра є педагогічне спілкування. «Педагогічне спілкування є формою навчальної взаємодії, співпраці вчителя та учнів. Використовуючи всю сукупність вербальних, образотворчих, символічних та кінетичних

засобів, воно реалізує комунікативну, перцептивну функцію» [39]. Називаючи педагогічне спілкування «білою плямою на карті педагогічного процесу», В.А. Кан-Калик звертає увагу на реальне незадовільне становище, існуюче у сфері педагогічного спілкування: «Численні розмови, проведені з дітьми та з їхніми батьками, свідчать про те, що хлопців пригнічують не так труднощі пізнання, скільки труднощі спілкування - з учителем і однокласниками. За неуспіхами у навчанні часто криються неуспіхи спілкування» [39]. Такої думки і видатний психолог А.Н. Леонт'єв: «Проблема навчання – це, перш за все, проблема психології спілкування, і вирішити її, не звертаючись до того, що має сказати психологія спілкування, неможливо» [40].

Ранні шкільні роки - саме період, коли закладається спрямованість особистості, її інтереси, схильності. Розвиток дітей потребує особливої уваги у питанні визначення морального ставлення до навколишнього світу. У здійсненні морального виховання необхідно враховувати такі вікові особливості молодшого школяра: емоційну сприйнятливість і чуйність, глибоку вразливість, бажання бути кращим, дитячу безпосередність, навіюваність і наслідуваність, активний інтерес до всього нового, прагнення використовувати нові знання. Віддаючи належне віковим особливостям, важливо усвідомлювати необхідність уваги до встановлення «Я» дитини. Завдання вчителя - формувати образ, який поступово складається у свідомості школяра, образ себе. Основною метою роботи у цьому напрямі є моральний розвиток особистості, заснований на уявленні про себе, що формується, за допомогою виховання чуттєвої сфери дитини [34].

Необхідно створювати ситуації, що сприяють емоційному сприйняттю отриманих знань, їх усвідомленню та застосуванню на практиці. Роботу необхідно будувати у певній системі, а успіх багато в чому залежить від вибору методів роботи, які можуть бути різні: розповідь вчителя, бесіда на

певну тему або за прочитаним твором, обговорення ситуацій, фактів зі шкільного життя, а також вправи, які повинні регулярно включатися до змісту занять [33].

Для розвитку соціальної активності як важливої характеристики соціальної компетентності необхідний ряд психолого-педагогічних умов. По-перше, необхідне забезпечення прийняття молодшим школярем соціальної активності як цінності. Андромонова І.М. під цінністю розуміє речі, об'єкти, явища, значущі для людини, звернені щодо неї, здатні задовольнити її потреби, її пріоритетний вибір, розвивати її особистість [19]. Наприклад, візьмемо процес формування у дитини громадянськості. У сучасних умовах громадянськість виступає як синтез якостей особистості, що включає в себе цілий комплекс ідейно-політичних і моральних якостей, провідними з яких є почуття гордості за Батьківщину, любов до неї, причетність до справ народу, гуманізм, патріотизм, сумлінне ставлення до праці та народного надбання, уміння поєднувати. Отже, громадянськість є інтегральною якістю, що характеризує загальний рівень громадянської вихованості особистості. На нашу думку, громадянськість - моральна якість особистості, що включає почуття любові до Батьківщини, нерозривного зв'язку з народом, почуття приналежності до суспільства; усвідомлення прав і обов'язків стосовно суспільства, що сприяють розвитку потреби особистості у соціально значущій діяльності під час вирішення суспільно-політичних, правових і господарсько-організаційних завдань незалежно від того, який вони носять характер: колективний чи особистий [20].

Сучасний етап розвитку суспільства передбачає необхідність пошуку педагогічних умов, що забезпечують поєднання інтересів особистості та суспільства, сприяють становленню нових виховних ідеалів, життєвих цінностей та суспільно значущої мотивації вчинків. Великі можливості громадянського виховання школярів закладено у змісті всіх навчальних

дисциплін: історії, суспільствознавства, літератури, географії та інших. Весь їх комплекс впливає на громадянську свідомість школярів та формування прийняття дітьми її як цінності [21].

По-друге, необхідна наявність активного виховного середовища. Виховне середовище може бути розглянуте як простір взаємодії, відкритий, що характеризується особливим психологічним кліматом, атмосферою довіри, прийняття кожної людини такою, якою вона є, тобто створенням атмосфери, коли знімаються захисти, і людина, з одного боку, відкрита для впливу на себе інших людей, з іншого боку, – збагачує собою. Вершиною такого рівня взаємодії є почуття успішності, що виникає в учасників. У такому просторі людина відчуває свободу [22]. Дуже цікава подібна педагогічна позиція Л.І. Анциферової, Н.К. Безп'ятової, Т.М. Мальковського, А.В. Мудрика щодо явища інтеграції виховного потенціалу навколо та під впливом певних «центрів кристалізації», які створюють таке виховне середовище. Ця думка видається виключно продуктивною в плані проектування такого «центру кристалізації» на основі будь-якої освітньої установи.

По-третє, потрібна наявність творчого середовища для самореалізації. Особистість в результаті самореалізації у суспільно-значущій та творчій діяльності набуває та опановує актуальні соціально-психологічні навички, методи рефлексії, аналізу та організації зворотного зв'язку із зовнішнім світом. Саме в самореалізації особистість набуває досвіду самовираження у вигляді активних дій у реалізації проектів та починань.

У практичній діяльності керівників шкіл і вчителів найчастіше вживається поняття творчості. Творчі уроки, колективні творчі справи – все це реалії сучасного шкільного життя. Саме життя поставило перед нами завдання створення такого творчого середовища в школі, яке має створювати не тільки можливі умови для прояву творчого початку кожної дитини, а й

підтримувати її прагнення до творчості постійно, а не лише час від часу. Найбільші можливості щодо системної роботи у цьому напрямі надає навчальна і позаурочна дослідницька діяльність. Наприклад, організація в школі різних гуртків і секцій з творчим, науково-дослідним, проектним, інтелектуальним напрямками, а також проведення різноманітних заходів: інтелектуальних марафонів; олімпіад; інтелектуальних олімпійських ігор; конкурсів тощо [23].

По-четверте, потрібна наявність ситуації емоційного переживання, наприклад, переживання успіху-неуспіху, яке має низку особливостей. Досягнутий успіх чи невдача, що переживаються колективом, мають здатність створювати запас активності людини для подальшої діяльності. Потреба у нових враженнях - не тільки надбання раннього дитячого віку, вона продовжує відігравати роль у розвитку та становленні підлітка, юнака і дорослої людини.

Формування соціальної активності молодшого школяра відбувається сприятливо за умов атмосфери емоційного підйому, за високої організації діяльності у процесі взаємодії з іншими людьми. Прикладом такого емоційного стану може бути яскрава емоційна подія (фестиваль, збори, шкільні свята тощо), яка поєднує зусилля всіх учасників виховної взаємодії та відрізняє постійний пошук, оновлення, запеклу боротьбу за перемогу. Адже необхідною умовою ефективної роботи щодо формування в учнів соціальної активності є їхня включеність до колективу. Чим ширше і багатше спілкування учнів у колективі, тим більше можливостей для розвитку необхідних соціальних якостей.

У дитячому колективі у спільній діяльності здійснюється обмін інформацією, узгодження спільних цілей, взаємний контроль, розвивається здатність розуміти стан та мотиви вчинків інших людей і відповідно на них реагувати. У досвіді колективних відносин формуються емпатія, соціальна

чуйність, які допомагають школяреві психологічно грамотно будувати свою взаємодію з іншими людьми. Взаємодіючи з однолітками, учень освоює досвід лідерства та підпорядкування, розвиває свої організаторські здібності.

Однак у роботі з колективом ситуація новизни, пов'язана з емоційними подіями та переживаннями учнів, набуває особливого значення. Вплив такої новизни на емоційні стани колективу відрізняється від стану окремої людини. По-перше, не все, що справляє враження новизни на одних, може справляти таке ж враження на інших. По-друге, в колективі ефект впливу нової ситуації може посилюватися або послаблюватися через особливості колективного сприйняття та дії законів взаємовпливу людини на людину. При несподіванці впливу може виникнути специфічна перехідна емоційна ситуація, яка відразу, залежно від змісту інформації, може спричинити стан позитивного чи негативного характеру, а може залишити людину байдужою до її впливу. Несподіваність виникнення досить значної ситуації сильно впливає на активізацію поведінки людей під час вибору тих чи інших дій, прийняття необхідного рішення [22].

У цілому, потреба у нових враженнях, зокрема емоційних, - одна з найважливіших потреб людини. Вона несе в собі початкову силу, що стимулює психічний розвиток людини, що зростає разом з нею, що є базою для розвитку інших соціальних потреб. Стимулююча роль інтересу з психологічної точки зору полягає ще в тому, що заснована на ньому діяльність і результати, що досягаються при цьому, викликають у суб'єкта почуття радості, емоційний підйом і задоволення, що і спонукає його до прояву активності. Формування інтересу до суспільної діяльності є складним завданням. Найчастіше, щоб сформувати його і підтримувати тривалий час, недостатньо ставити перед дитиною одну мету і роз'яснювати її переваги. Найбільш дієвим є побудова кількох цілей, кожна з яких має свій масштаб.

Близькі цілі мають впливати із середніх, а середні мають бути підтримані далі.

Ще одним важливим внутрішнім критерієм для успішного формування соціальної активності у молодшого школяра, як і у всіх людей в цілому, є усвідомлення власних інтересів. У процесі всебічного розвитку особистості велике значення має усвідомлення нею своїх об'єктивних інтересів, тому що інтереси виступають як головні спонукальні мотиви діяльності людини. Поняття «інтереси» має кілька значень. Зазвичай цим словом характеризують зосередженість уваги особистості на певній меті. Ми ж говоримо про інтереси як певну мету та прагнення до неї. Інтереси означають щось більше, ніж просте знання шляхів задоволення своїх потреб. Особистість може багато знати, мати інтереси і схильності, наприклад, до музики, літератури, спорту, цілком усвідомлювати ці схильності, але не мати якості соціально-активної особистості. Відомі приклади, коли обдарована людина, яка виявляє інтерес до науки, техніки або мистецтва, виявлялася індивідуалістом, байдужим до суспільства та суспільних інтересів. Чи можна говорити про неї як про всебічно розвинену, соціально-активну особистість? Мабуть, ні. Отже, ні усвідомлення потреби, ні інтереси самі по собі ще не характеризують свідому, соціально-активну особистість.

У практиці виховної роботи зустрічається формула необхідності домогтися, щоб особистість усвідомила свої інтереси. Однак інтерес важко без натяжки звести до простих матеріальних чи духовних потреб людини, до її бажань та цілей, оскільки ці бажання та цілі можуть і не співпадати з інтересами особистості [24]. В основі об'єктивних інтересів особистості лежать потреби, але потреби глибші, пов'язані з умовами розвитку та корінними закономірностями тієї соціальної системи, невід'ємною частиною якої є особистість. З цього погляду все, що сприяє розвитку соціальної активності, відповідає корінним інтересам особистості. І навпаки, розвиток

соціальної активності відповідає інтересам суспільства. Саме тут слід шукати шляхи до розуміння внутрішнього механізму, того гармонійного поєднання суспільних та особистих інтересів, яке зовні проявляється у трудовій та соціальній активності особистості.

Людина як особистість може розвиватися лише у колективі. Тому і творчі здібності особистості можуть бути реалізовані спільно з іншими людьми. Будь-який такий колектив має свої спільні інтереси, турбота про які викликає необхідність дисципліни. Якщо інтереси колективу відповідають інтересам особистості і якщо особистість глибоко розуміє цю відповідність, то такий колектив не лише не обмежує активності особистості, але, навпаки, сприяє її творчому розвитку та творчій діяльності [24]. У реальному процесі виховання необхідно враховувати нерівномірність розвитку різних компонентів соціальної активності, щоб впливати на ті її сторони, які розвинені або не розвинені в окремих учнів. Вчителю потрібно вивчати особливості учнів, організовуючи громадську роботу у класі таким чином, щоб у ній тією чи іншою мірою брали участь усі школярі. Молодші школярі зазвичай виявляють інтерес до роботи, але в них немає достатнього досвіду, бракує наполегливості, завзятості. Перші невдачі можуть призвести учнів до розчарування, сформувати негативне ставлення до цієї роботи, що сприяє формуванню таких якостей, як пасивність, байдужість до життя класу, школи, а відтак і суспільства загалом. Тому необхідна підтримка вчителя у розвитку суспільної активності школярів, розподіл доручень з урахуванням інтересів учнів, у формуванні відповідального ставлення до дорученої справи.

Соціально активна позиція учнів успішно розвивається за умов демократичного стилю педагогічного спілкування, коли педагог зацікавлений у підвищенні ролі учнів у взаємодії, прагне залучати кожного з них до

вирішення спільних проблем, коли створюються найсприятливіші умови для самореалізації особистості.

Якщо в початковій школі вчитель піклується про розвиток самостійності учнів, поважає їхню думку і зважає на неї, якщо йому вдається сформувати колектив школярів, що відрізняється високою організованістю та активністю, в учнів формується соціально активна позиція, яка вдосконалюється надалі. Особливого значення у формуванні соціальної активності молодших школярів має учнівське самоврядування.

Важливою умовою формування соціальної активності учнів є робота педагога з навчання учнів організаторським умінням. З цією метою використовують систему доручень учнів, що змінюються, так, щоб кожен з них зміг спробувати свої сили в організаційних справах. Це може бути робота в групах змінного складу, де кожен учень має можливість побувати в ролі лідера, організатора будь-якої спільної справи. Навчання школярів умінням планувати, контролювати, оцінювати свою роботу та роботу своїх товаришів також є найважливішим фактором розвитку їхніх організаторських здібностей.

Необхідною умовою формування соціальної активності молодшого школяра є також розвиток самостійності, стимулювання активності школярів. Активність зазвичай окреслюється як діяльний стан суб'єкта. При цьому іноді кажуть, що стосовно діяльності поняття активності не має сенсу, оскільки сама діяльність є проявом активності особистості. Справді, якщо школяр бере участь у громадській роботі з бажанням, діяльність та активність виступають у єдності. Якщо робота виконується не силою внутрішнього потягу, а лише завдяки зовнішньому примусу, вона не може бути охарактеризована як активність особистості [25].

З усієї сукупності складних взаємодій усередині соціального простору, який належить освоювати дитині, найяскравішими для неї є правила взаємодії з іншими людьми. Окрім стосунків у сім'ї та найближчому зацікавленому оточенні, дитина освоює нормативність шкільного життя, нормативність двору, вулиці, де співіснують однолітки, старші та молодші діти. Якщо дитина виховується у релігійній сім'ї, вона освоює нормативність та цінності релігійних відносин та руху духу до самовдосконалення.

Дитина як суб'єкт виховання являє собою громадянську особистість, що поступово формується, акумулює суспільну свідомість, що осмислює ідеї, формує власні мотиви і стимули поведінки, що робить все більш усвідомлений і свідомий вибір вчинків. Поступово формуються особисті якості, потреби, інтереси, активна життєва позиція, які допомагають здійснювати власний критичний аналіз впливів, відносин, взаємодій. З'являється можливість ставити собі цілі для свідомого самовдосконалення, здійснювати самовиховання, самосприяти становленню своєї особистості.

Варто відзначити, що формування соціальної активності сучасних школярів - це процес їхнього включення в реально значущі відносини з навколишнім світом, результатом чого є не тільки соціалізація дитини, а й пізнання себе, саморозвиток, самореалізація. Соціально орієнтовані виховні відносини створюють необхідні умови для формування життєвої позиції дітей, що вони залучені до перетворюючої практичної діяльності. Це мають бути не лише ігрові, а й серйозні справжні та відповідальні справи.

Отже, найважливішими умовами формування соціальної активності учнів є: спільна діяльність колективу класу, об'єднана спільною метою, демократичний стиль керівництва у колективі, розвиток гуманістичних колективістських відносин між учнями, навчання молодших школярів організаторським умінням.

Однією з найважливіших умов формування соціальної активності у молодшого школяра є педагогічне спілкування - форма навчальної та виховної взаємодії, співпраці вчителя та учнів, в якій з боку педагога потрібно враховувати вікові особливості молодшого школяра: його емоційну сприйнятливість та чуйність, бажання бути кращим, прагнення до нових знань.

Для розвитку соціальної активності молодших школярів необхідне дотримання низки психолого-педагогічних умов: забезпечення прийняття молодшим школярем соціальної активності як цінності; наявність активного виховного середовища; створення творчого середовища для самореалізації дітей; ситуації емоційного переживання. Людина як особистість формується лише у колективі. У зв'язку з цим, спільна діяльність класу, об'єднана спільною метою, демократичний стиль керівництва у колективі, розвиток гуманістичних колективістських відносин між учнями, навчання молодших школярів організаторським умінням – запорука успішного виховання соціально активного громадянина.

Висновки до розділу 1

1. Проблема формування соціальної активності у молодших школярів залишається актуальною у психолого-педагогічній науці у зв'язку з неухильними вимогами часу до сучасного громадянина. У цьому контексті місія школи полягає у вихованні учнів якостей соціально активного громадянина.

2. Прояв соціальної активності у молодших школярів має власну специфіку, обумовлену початковим етапом входження дітей у нову систему відносин із реальністю. Найважливішим теоретико-методологічним аспектом є визначення змісту виховання та розвитку соціальної активності у школярів цього віку. Основним проблемним питанням залишається поняття про ціннісні орієнтації особистості, які розуміються як вихідний і необхідний психологічний механізм, що зумовлює прагнення, спрямованість людини до максимальної самореалізації в тій чи іншій сфері.

3. Для розвитку соціальної активності молодших школярів необхідне дотримання низки психолого-педагогічних умов: забезпечення прийняття молодшим школярем соціальної активності як цінності; наявність активного виховного середовища; створення творчого середовища для самореалізації дітей; ситуації емоційного переживання. Людина як особистість формується лише у колективі. У зв'язку з цим, спільна діяльність класу, об'єднана спільною метою, демократичний стиль керівництва у колективі, розвиток гуманістичних колективістських відносин між учнями, навчання молодших школярів організаторським умінням – запорука успішного виховання та розвитку соціально активного громадянина.

РОЗДІЛ 2

СПОСОБИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Мета, завдання, зміст і програма констатувального експерименту

Метою нашої дослідно-експериментальної роботи було перевірити на практиці гіпотезу нашого дослідження, згідно з якою процес формування соціальної активності у молодшому шкільному віці відбуватиметься більш ефективно, якщо дотримуватись таких умов:

- розвиток позитивних мотивів навчання;
- забезпечення групових форм роботи, що враховує індивідуальні потреби та можливості дітей;
- організація спільної діяльності учнів та батьків, заснованої на співробітництві та передачі соціального досвіду;
- гуманістичний характер міжособистісних відносин учнів та педагога в умовах спільної діяльності.

Дослідно-експериментальна робота проходила у 3 етапи:

- 1-й етап – констатуючий (жовтень 2024 року): вибір експериментального та контрольного класів; знайомство зі станом досліджуваної проблеми у практиці школи; розробка уроків; підбір діагностичних методик; розробка тестових завдань; проведення констатуючого зрізу, за допомогою якого ми виявили переважний мотив навчальної діяльності, вивчили емоційний компонент морального розвитку та оцінили рівень морального розвитку.

- 2-й етап – перетворюючий (листопад 2024 року): на даному етапі, провівши уроки та позакласні заходи, ми реалізували на практиці умови нашої гіпотези.

- 3-й етап – підсумковий (грудень 2024 року): провели підсумковий зріз. Також було проведено аналіз, порівняння, узагальнення отриманих даних та зроблено висновки щодо робочої гіпотези дослідження.

Базою експертної роботи стала Валківська ЗОШ.

В якості експериментальної групи було обрано 2-а клас, що складається з 4 дівчаток і 5 хлопчиків; як контрольна група – 2-б клас, що складається з 7 дівчаток і 5 хлопчиків. За рівнем успішності та інтересами діти схожі, більшість рухливі, емоційні. У класних колективах спостерігається доброзичливе ставлення учнів одне до одного. Психологічний клімат здоровий, учнівські колективи згуртовані. Загальний розвиток дітей відповідає віковому рівню.

На першому етапі дослідження було визначено критерії рівня розвитку соціальної активності у молодших школярів:

1. Мотиваційний.
2. Знання дітей про основні моральні норми (чесність, відповідальність, взаємодопомога, правдивість).
3. Орієнтація у моральному змісті та сенсі як власних вчинків, так і вчинків оточуючих людей.

З цією метою нами було проведено:

- Методику вивчення рівня розвиненості потреби у досягненні успіхів чи потреби уникнення невдач.
- Діагностику вивчення емоційного компонента морального розвитку за методикою Р.Р. Калініної.
- Методику оцінки рівня морального розвитку Прутченкова А.С.

Метою першої, проведеної нами методики, було вивчення рівня розвиненості потреби у досягненні успіхів чи потреби уникнення невдач. Дитині послідовно показують дві картинки, кожну – на 1 хв. За час експозиції дитина повинна уважно розглянути картинку і запам'ятати те, що намальовано на ній, щоб потім уже по пам'яті на чистому аркуші паперу з рамкою такого ж формату точно відтворити те, що було зображено на цій картинці (розміри як самих картинок, так і листа, на якому вони відтворюються, – 14 см х [розмір не вказано]).

Малюнки, зроблені дитиною, аналізуються та оцінюються у балах за допомогою процедури змістовного аналізу. Результатом аналізу є отримання числового показника ступеня розвиненості в дитини потреби у досягненні успіхів. Показник цієї потреби виходить як сума балів, набраних дитиною за виконані нею два малюнки.

Таблиця 3.1

Рівень розвиненості потреби у досягненні успіхів чи потреби уникнення невдач у молодших школярів (констатуючий етап)

Переважає потреба	Експериментальна група	Контрольна група
Потреба у досягненні успіхів	3 особи (33,3%)	4 особи (33,3%)
Потреба уникнення невдач	6 осіб (66,7%)	8 осіб (66,7%)

Після закінчення тесту ми опрацювали результати. За результатами тестування виявлено, що в експериментальній групі переважає потреба уникнення невдач (шість осіб), тоді як потреба в досягненні успіхів переважає у трьох осіб. У контрольній групі простежується та сама

тенденція: переважна потреба уникнення невдач у восьми осіб, а потреба в досягненні успіхів – у чотирьох.

Наступною ми провели діагностику вивчення емоційного компонента морального розвитку за методикою Р.Р. Калініної, метою якої було виявлення рівня сформованості цього компонента. Дітям надавали картинки із зображенням позитивних та негативних вчинків однолітків. Завдання полягало в тому, щоб діти розклали картинки так, щоб з одного боку лежали ті, на яких намальовані добрі вчинки, а з другого – погані, пояснюючи свій вибір.

На підставі проведеного дослідження ми віднесли дітей до однієї з трьох груп сформованості уявлень учнів про моральні якості:

- 1 бал (низький рівень) – дитина правильно розкладає картинки, але не може обґрунтувати свої дії; емоційні реакції неадекватні.
- 2 бали (середній рівень) – дитина правильно розкладає картинки, обґрунтовує свої дії, емоційні реакції адекватні, але виражені слабо.
- 3 бали (високий рівень) – дитина доводить свій вибір (називає моральні норми); емоційні реакції адекватні, яскраві, проявляються у міміці, активній жестикуляції тощо.

Таблиця 3.2

Рівень сформованості емоційного компонента морального розвитку молодших школярів (констатуючий етап)

Рівень сформованості емоційного компонента морального розвитку	Експериментальна група	Контрольна група
Низький	2 особи (22,2%)	5 осіб (41,7%)
Середній	6 осіб (66,7%)	6 осіб (50%)
Високий	1 особа (11,1%)	1 особа (8,3%)

За результатами проведеної методики виявлено, що в експериментальній групі більшість учнів (шість) мають середній рівень сформованості емоційного компонента морального розвитку. Один учень показав високий рівень, а два учні – низький. У контрольній групі шість учнів мають середній рівень, п'ять – низький, і один – високий.

Далі нами було проведено методику оцінки рівня морального розвитку Прутченкова А.С. – Анкета-опитувальник «Справжній друг», метою якої було виявлення рівня сформованості морально-етичного розвитку в експериментальній групі.

Дітям пропонувалося відповісти на такі питання:

Справжній друг...

1. Ділиться новинами про свої успіхи.
2. Надає емоційну підтримку.
3. Добровільно допомагає в разі потреби.
4. Прагне, щоб другові було приємно в його товаристві.
5. Не заздрить другові.
6. Захищає друга за його відсутності.
7. Терпимий до решти друзів свого друга.
8. Зберігає довірені йому таємниці.
9. Не критикує друга публічно.
10. Не ревнує друга до інших людей.
11. Прагне не бути настирливим.
12. Не повчає, як треба жити.
13. Поважає внутрішній світ друга.
14. Не використовує довірену таємницю у своїх цілях.
15. Не прагне переробити друга за своїм зразком.
16. Не зраджує у скрутну хвилину.
17. Довіряє свої найпотаємніші думки.

18. Розуміє стан та настрої друга.
19. Впевнений у своєму другові.
20. Щиро спілкується.
21. Першим вибачає помилки друга.
22. Радіє успіхам та досягненням друга.
23. Не забуває привітати друга.
24. Пам'ятає про друга, коли того немає поряд.
25. Може сказати другові те, що думає.

За кожную відповідь «так» виставлялося 2 бали, за відповідь «не знаю» – 1 бал, а за відповідь «ні» – 0 балів. Отримані бали склалися. За підсумками тесту ми умовно розділили учнів на 3 групи:

- Від 0 до 14 балів – низький рівень. Ви ще не оцінили до кінця всіх переваг дружби. Швидше за все, ви не довіряєте людям, тому з вами важко дружити.
- Від 15 до 35 балів – середній рівень. У вас є досвід дружби, але є помилки. Добре, що ви вірите у справжню дружбу та готові дружити.
- Від 36 до 50 балів – високий рівень. Ви справжній друг, вірний і відданий. З вами тепло і радісно, ваші друзі почуваються спокійно та надійно, довіряють вам, і ви платите їм тим самим.

Таблиця 3.3

Рівень морального розвитку молодших школярів (констатуючий етап)

Рівень морального розвитку	Експериментальна група	Контрольна група
Високий	2 особи (22,2%)	2 особи (16,7%)
Середній	7 осіб (77,8%)	9 осіб (75%)
Низький	-	1 особа (8,3%)

За підсумками опрацювання результатів тестування виявлено, що більшість дітей в експериментальній групі (сім осіб) мають середній рівень морального розвитку, а двоє учнів – високий. У контрольній групі також переважає середній рівень морального розвитку (дев'ять осіб); дві особи мають високий, а одна – низький рівень морального розвитку.

На основі проведених методик нами було вираховано загальний рівень соціальної активності молодших школярів у контрольній та експериментальній групах.

Таблиця 3.4

Рівень соціальної активності молодших школярів (констатуючий етап)

Рівень	Експериментальна група	Контрольна група
Високий	-	-
Середній	6 осіб (66,7%)	8 осіб (66,7%)
Низький	3 особи (33,3%)	4 особи (33,3%)

Після завершення ми опрацювали результати тесту, під час чого було виявлено, що більшість дітей в експериментальній групі (шість осіб) мають середній рівень соціальної активності, тоді як три учні - низький рівень. У контрольній групі також переважає середній рівень соціальної активності (вісім осіб), а чотири особи мають низький рівень розвитку соціальної активності.

2.2 Способи формування соціальної активності у молодших школярів в процесі навчальної діяльності. Мета, завдання, зміст і програма формувального експерименту

На перетворюючому етапі дослідно-експериментальної роботи ми реалізовували конкретні педагогічні умови розвитку соціальної активності молодшого школяра та перевіряли достовірність умов, заявлених нами у робочій гіпотезі:

- розвиток позитивних мотивів навчання;
- забезпечення групових форм роботи, що враховує індивідуальні потреби та можливості дітей;
- організація спільної діяльності учнів та батьків, заснованої на співробітництві та передачі соціального досвіду;
- гуманістичний характер міжособистісних відносин учнів та педагога в умовах спільної діяльності.

А щоб учень по-справжньому включився у роботу, необхідно, щоб завдання, які ставляться перед ним під час навчальної діяльності, були не тільки зрозумілі, а й внутрішньо прийняті ним, тобто щоб вони набули значущості для учня і знайшли таким чином відгук та опорну точку в його переживанні.

Мотив - це спрямованість школяра на окремі сторони навчальної роботи, пов'язані з внутрішнім ставленням учня до неї. У системі навчальних мотивів переплітаються зовнішні та внутрішні мотиви. Мотивація виконує кілька функцій: спонукає поведінку, спрямовує та організовує її, надає їй особистісного змісту та значущості. Тому формування позитивної навчальної мотивації настільки важливе у процесі навчання молодшого школяра. Загальний зміст формування її полягає в тому, що вчителю бажано переводити учнів з рівнів негативного та байдужого ставлення до навчання

до зрілих форм позитивного ставлення до навчання – дієвого, усвідомленого та відповідального. Вихованню позитивної мотивації навчання сприяють загальна атмосфера в школі та класі; участь учня у колективістичних формах організації різних видів діяльності; відносини співробітництва вчителя та учня, допомога вчителя не у вигляді прямого втручання у виконання завдання, а у вигляді порад; залучення вчителем школярів до оціночної діяльності та формування у них адекватної самооцінки. Крім того, формуванню мотивації сприяють цікавий виклад, незвичайна форма викладання матеріалу, що викликає подив у учнів; емоційність мови вчителя; пізнавальні ігри, ситуація спору та дискусії; аналіз життєвих ситуацій; уміле застосування вчителем заохочення та осуду. Що ми й використовували на уроках та у позанавчальній діяльності на формувальному етапі нашого дослідження.

Наша робота була прямо спрямована на зміцнення та розвиток мотиваційної сфери і включала наступні види впливів:

- Актуалізація вже існуючих у школяра мотиваційних установок, які треба не руйнувати, а зміцнювати та підтримувати.
- Створення умов для появи нових мотиваційних установок (нових мотивів, цілей) та поява у них нових якостей (стійкості, усвідомленості, дієвості тощо).
- Корекція дефектних мотиваційних установок.
- Зміна внутрішнього ставлення дитини як до наявного рівня своїх можливостей, так і до перспективи їхнього розвитку.

Формування включало кілька блоків - роботу з мотивами, цілями, емоціями, навчально-пізнавальною діяльністю школярів. У середині кожного з блоків проводилася робота з актуалізації та корекції колишніх мотивів, стимуляція нових мотивів та поява у них нових якостей. Наша робота розпочалася безпосередньо зі зміцнення почуття «відкритості» до впливів,

тобто до навчання; використовувалися вправи співробітництва з дорослими. Спочатку на матеріалі завдання, пошук нових підходів до завдання.

Наступна група вправ – це вправи на цілепокладання школярів у навчанні, насамперед на реалістичність у цілепокладанні, треба зміцнювати адекватну самооцінку та рівень домагань. У вправі закріплення адекватної самооцінки важливо вчити школярів грамотного пояснення своїх успіхів і невдач. Становленню адекватної самооцінки і рівня домагань сприяють вправи на вирішення максимально складних для себе проблем, переживання невдачі та самоаналіз як її зовнішніх факторів (як проблеми завдання), так і внутрішніх факторів – своїх здібностей загалом і зусиль під час вирішення цього завдання. Особливим видом роботи з формування в учнів адекватного рівня домагань і самооцінки є продумане заохочення їх учителем.

Для цих цілей на уроках при постановці оцінки знань ми робили акцент не на позначку, а на приховану в ній інформацію про можливості дитини та ті зусилля, які докладав учень для виконання поставленого завдання. Також ми використали прийом порівняння успіхів учня з його попередніми результатами.

Наступна група завдань - на стійкість цілей, їхню дієвість, наполегливість та завзятість у реалізації. Так, утриманню мети сприяє завдання відновлення навчальної діяльності після перешкод. Зміцненню наполегливості школяра при досягненні мети сприяють вправи на вирішення надто важких завдань без зворотного зв'язку під час їх виконання. Активність і гнучкість мети стимулюють вправи на постановку близьких і далеких цілей, негайне та відстрочене їх виконання. Щоб вправи на мотиви та цілі могли використовуватися школярами в реальних умовах життя, бажано, щоб вони були пов'язані з навчальним матеріалом чи ситуаціями життя колективу.

Групова робота під час уроків дуже приваблює молодших школярів, а також вчителів, які з ними працюють. Групова робота – це повноцінна

самостійна форма організації навчання. Унікальність групової роботи забезпечується такими її ознаками, як безпосередня взаємодія між учнями (діти виконують навчальне завдання спільно у складі малої групи) та опосередковане керівництво діяльністю учня з боку вчителя. Педагог керує роботою всієї групи загалом: пред'являє їй завдання, інструкцію щодо його виконання, оцінює результати праці групи. Керівництво ж діяльністю кожного учня здійснюється самими дітьми всередині групи. У зв'язку з цим значення групової роботи важко переоцінити. Вона активізує навчання школярів, створює широку наочно-чуттєву базу для теоретичних узагальнень, забезпечує умови для оволодіння молодшими школярами такими складними вміннями, як цілепокладання, контроль, оцінка.

При організації групової роботи ми виділили низку етапів:

На першому етапі необхідно вчити дітей співпрацювати одне з одним під час виконання навчальних завдань. Спочатку таке навчання відбувається у фронтальній роботі учнів. Тут ми використовували такі прийоми:

- у разі утруднення у відповіді учень сам викликав собі помічника;
- для оцінки своєї відповіді учень сам призначав «вчителя»;
- були введені прийоми несловесного спілкування: значки «+» - згоден, «-» - не згоден, «?» - не зрозумів; використовувалися жести, кивки та нахили голови;
- були організовані ігри, що розвивають уміння слухати іншого (наприклад, «Снігова куля»: перший учень називає якесь слово (число), інший повинен повторити це слово і назвати своє, третій повторює обидва слова, названі попередніми учнями, і називає своє).

Ці прийоми успішно засвоювалися дітьми під час навчальних дискусій-суперечок, спрямованих на вирішення завдань навчання. Для проведення дискусії важливо правильно вибрати питання. Це мають бути проблемні завдання, які не мають зразка рішення, що передбачають безліч гіпотез і

варіантів. Організуючи дискусію, вчитель має діяти таким чином: ставить запитання, викликає учня, який бажає висловитися, вислухавши відповідь, не оцінює її, а запитує дітей: «Хто згоден?». Вислуховується наступний учень, і знову вчитель, не коментуючи відповідь, організує обговорення висловлених думок, наскільки можливо загострюючи протиріччя між ними. Щоб дискусія була результативною, вчитель стежить за логікою міркувань учнів, а також припиняє сторонні суперечки. Він намагається втягнути в обговорення всіх учнів, домагаючись безпосередньої реакції (за допомогою жестів чи значків) на кожне висловлювання учня чи самого вчителя. Після такої роботи вчитель разом із дітьми аналізує: як пройшло обговорення, що допомогло у досягненні результату, що заважало. Поступово формулюються правила, до яких учні звертаються щоразу при організації дискусії. У ході подальших дискусій ці правила можуть доповнюватися новими.

Правила загального обговорення:

- Не говорити всім одразу.
- Усім дивитися на того, хто говорить (вчителя або учня).
- Реагувати жестами або знаками на кожну репліку того, хто говорить (згоден, не згоден, не зрозумів).
- Заперечуючи чи погоджуючись з іншим, звертатися до того, хто говорить особисто: «Саша, ти не сказав, що...»

На другому етапі корисно використовувати прийоми, що наочно показують важливість кооперації людей для досягнення ними кращого результату. Тут велику допомогу можуть надати батьки учнів. Так, вони розкажуть про те, як дійшли нестандартного вирішення завдання на своєму виробництві (у лікарні або у військовій службі) завдяки спільним зусиллям групи людей, членів трудового колективу, як знайшли найпростіший та економніший шлях, обираючи з кількох, запропонованих різними

учасниками групи. У цей період корисно згадати прислів'я, в яких йдеться про спільну працю: «Один у полі не воїн», «Одна голова добре, а дві - краще», «Дружно - не важко, а нарізно - хоч кинь» тощо, що сприяють розумінню переваг співробітництва та дружньої роботи. Основні переваги спільної діяльності у групах: виникнення різних думок та необхідність обґрунтування доказу своєї точки зору, пояснення того, що іншим незрозуміло, можливість отримати допомогу у разі невдачі. Отримати таку допомогу від вчителя буває складно через брак часу на уроці. Крім того, часто учні просто бояться звернутися до вчителя, якщо чогось не зрозуміли. Після того, як проведено таку підготовку дітей до спільної діяльності, можна переходити до систематичної безпосередньої організації групової роботи на уроках. Тут також потрібна послідовність, в основі якої – ускладнення діяльності учнів у групах. Це ускладнення здійснюється за кількома напрямками:

- ускладнення видів групової роботи;
- підвищення ступеня самостійності учнів;
- ускладнення змісту навчального матеріалу, що опрацьовується у групах.

Традиційно виділяють: парну роботу, коли двоє учнів виконують якесь завдання, співпрацюючи одне з одним; єдину групову (учні у малих групах спільно виконують завдання, однакове для всіх груп) і диференційовану групову (у кожній групі своє завдання, але вони підпорядковані єдиній меті). Як показує досвід, слід починати з організації парної роботи як найпростішої, потім включати єдину і, нарешті, диференційовану групову.

Наприклад, нами була організована групова робота, що відповідає всім вищепереліченим вимогам, на уроці з «Я досліджую світ» на тему: «Рослини навколо нас». На початку уроку було проведено вступний інструктаж: «Хлопці, сьогодні на уроці ми працюватимемо в групах». (Учні

розподілилися на групи за власним бажанням). «Згадайте, які правила групової роботи ви знаєте?» (Учні згадують правила). На дошці з'являється плакат.

Правила роботи в групі:

- Я чую, я бачу.
- Я згоден чи не згоден.
- Говорю свою відповідь.
- Доводжу свою думку.
- Приходимо до згоди.
- Дивлюся на співрозмовника.

Далі були розподілені ролі у групах: лідер, організатор, критик, секретар, доповідач та зберігач часу. Після цього було обговорено критерії оцінки роботи в групі: правильність, дружелюбність, згуртованість, емоційний настрій. Тільки після цього діти переходили безпосередньо до завдання, після виконання якого, на обговорення класу виносився як результат виконання самого завдання, так і результат групової роботи як такої.

Для перевірки наступної умови нашої гіпотези нами було організовано заходи, спрямовані на інтеграцію діяльності батьків та учнів. Вони можуть бути організовані у різних формах.

Наприклад, форми пізнавальної діяльності: громадські огляди знань, творчі звіти з предметів, дні відкритих уроків, свято знань та творчості, турніри знавців. Предмет, тему, методику проведення громадського огляду знань діти, батьки та вчителі визначають спільно. Вчитель складає завдання, допомагає сформувати групи, організувати підготовчу роботу, коригуючи відносини між учнями. Батьки беруть участь в оформленні, підготовці заохочувальних призів, оцінці результатів. День відкритих уроків проводиться у зручний для батьків час, найчастіше у суботу. Цього дня ми у

нетрадиційній формі проводили уроки, прагнучи показати свою майстерність, розкрити здібності дітей. День завершувався колективним аналізом: відзначаються здобутки, найцікавіші форми уроку, результати пізнавальної діяльності, ставляться проблеми, намічаються перспективи.

Подібні заходи можуть мати форму трудової діяльності: оформлення кабінету, трудовий десант з благоустрою та озеленення шкільного двору, посадка алеї у зв'язку зі знаменною подією у житті дітей та їхніх батьків, збирання макулатури та створення класної бібліотеки. А також форми дозвілля: спільні свята, підготовка концертів, вистав; перегляд, обговорення фільмів та вистав; змагання, конкурси, КВК.

Наприклад, під час нашої практики було проведено класну годину, присвячену «Дню Народження» школи, організовану спільною працею батьків та учнів. Дітьми та батьками було підготовлено концертно-конкурсну програму одне для одного. Цікаво, що журі для конкурсів складалося як з учнів, так і з батьків. Захід закінчився спільним чаюванням.

Ідеї про провідну роль вчителя є пріоритетним напрямом у гуманітаризації освіти. Вплив педагога полягає у створенні атмосфери психологічної безпеки для кожного студента, у відсутності бажання керувати, в авансуванні довіри, у духовному єднанні співрозмовників, у спільному переживанні міжособистісних подій, таким чином, на встановлення гуманістичних відносин педагога та студента впливає особистість викладача. Дуже важливим аспектом у вихованні школяра є гуманістичні відносини у класному колективі, як між учнями, так і між класом і педагогом. Гуманістичні міжособистісні відносини - це особливий творчий тип спілкування та спільної діяльності, що передбачає розуміння, довіру, відкритість, зацікавленість особистісно значущих співрозмовників та критерії визначення рівня розвитку міжособистісних відносин.

Існують різні рівні взаємовідносин педагогів та учнів:

- Гуманістичний: характеризується активною участю, проявом ініціативи та самостійності педагогів та учнів у спілкуванні; впевненістю у своїх можливостях; доброзичливістю, тактовністю при взаємодії; гнучким реагуванням на ситуацію; захопленістю спілкуванням; задоволеністю взаєминами; авансуванням довіри одне одному; вільним і відкритим вираженням думок та почуттів; тактикою взаємодії, що допомагає; особистісною значимістю відносин; активним використанням діалогу, гумору, ігор у педагогічній взаємодії.

- Байдужий: проявляється через формальні контакти педагогів та учнів, і йому властиві такі риси: активна участь та прояв ініціативи, як правило, належить педагогу; чітке планування та рідкісна зміна тактики взаємодії; нечітко виражена позитивна спрямованість; сухий, офіційний тон спілкування; емоційна відчуженість; задоволеність взаємодією має нестійкий, ситуативний характер; стриманість у вираженні почуттів.

- Негативний: виявляється у приховано-негативному чи явно негативному ставленні між педагогом та учнем і поширюється на педагогічну роботу чи навчання; характер взаємодії оцінюючий (за принципом «поганий – добрий») та дисциплінуючий (зосередження уваги на поганих вчинках, негативній поведінці); недоброзичливість, нетактовність у спілкуванні; низький тонус діяльності; партнери не довіряють одне одному, звинувачують у несправедливості, у нерозумінні, у невідвертості.

Гуманізація вносить корективи у відносини в системі «вчитель – учень», встановлює зв'язки співробітництва. Пріоритетними для вчителя стають знання про взаємини вчителя та учня та реалізація цих знань у процесі взаємодії з учнями на уроці. Таким чином, у ситуаціях, за яких вчитель розуміє і приймає внутрішній світ своїх вихованців, природно поводить, і, відповідно до своїх внутрішніх переживань, доброзичливо ставиться до учнів, він створює всі необхідні умови для гуманістичної освіти.

Таким чином, у процесі перетворюючого етапу дослідно-експериментальної роботи було реалізовано умови нашої робочої гіпотези, згідно з якою розвиток соціальної активності молодших школярів буде більш ефективним за дотримання таких умов:

- розвиток позитивних мотивів навчання;
- забезпечення групових форм роботи, що враховує індивідуальні потреби та можливості дітей;
- організація спільної діяльності учнів та батьків, заснованої на співробітництві та передачі соціального досвіду;
- гуманістичний характер міжособистісних відносин учнів та педагога в умовах спільної діяльності.

2.3 Аналіз результатів формувального експерименту

На заключному етапі були проведені контрольні зрізи з виявлення переважної потреби досягнення успіхів або уникнення невдач, діагностики вивчення емоційного компонента морального розвитку та оцінки рівня морального розвитку, здійснено аналіз та узагальнення результатів, оформлені матеріали у вигляді випускної кваліфікаційної роботи, сформульовані висновки. Нами були проведені зрізи за тими самими критеріями.

Першою було проведено методику виявлення рівня розвиненості потреби у досягненні успіхів чи потреби уникнення невдач.

Таблиця 3.5

Рівень розвиненості потреби у досягненні успіху або уникненні невдач у молодших школярів (заключний етап)

Переважаюча потреба	Експериментальна група	Контрольна група
Потреба у досягненні успіху	3 чол. (33,3%)	4 чол. (33,3%)
Потреба уникнення невдач	6 чол. (66,6%)	8 чол. (66,6%)

Після завершення ми опрацювали результати тесту. За їхніми результатами ми виявили, що в експериментальній групі переважаючою є потреба уникнення невдач - шість осіб, а потреба в досягненні успіху переважає у трьох осіб. У контрольній групі простежується та ж тенденція: переважна потреба - потреба уникнення невдач - вісім осіб, а потреба у досягненні успіху переважає у чотирьох осіб. Таким чином, порівняно з констатувальним етапом нашого дослідження, нічого не змінилося.

Наступним кроком була діагностика вивчення емоційного компонента морального розвитку за методикою Р. Р. Калініної. Дітям надавалися картинки із зображенням позитивних та негативних вчинків однолітків. Діти мали розкласти картинки так, щоб з одного боку лежали ті, на яких намальовані добрі вчинки, з другого - погані, пояснюючи свій вибір. На підставі проведеного дослідження ми віднесли дітей до однієї з чотирьох груп сформованості уявлень учнів про моральні якості:

- Низький бал: дитина правильно розкладає картинки, але не може обґрунтувати свої дії; емоційні реакції неадекватні.
- Середній бал: дитина правильно розкладає картинки, доводить свої дії, емоційні реакції адекватні, але виражені слабо.

- Високий бал: дитина доводить свій вибір (називає моральні норми); емоційні реакції адекватні, яскраві, проявляються у міміці, активній жестикуляції тощо.

Таблиця 3.6

Рівень сформованості емоційного компонента морального розвитку молодших школярів (заключний етап)

Рівень сформованості емоційного компонента морального розвитку	Експериментальна група	Контрольна група
Низький	1 чол. (11,1%)	5 чол. (41,5%)
Середній	7 чол. (77,7%)	6 чол. (49,8%)
Високий	1 чол. (11,1%)	1 чол. (8,3%)

За підсумками проведеної методики виявилось, що в експериментальній групі більшість учнів (сім) мають середній рівень сформованості емоційного компонента морального розвитку, один учень - високий рівень і один - низький. Це свідчить, що результати, порівняно з констатувальним етапом, змінилися, і загальний рівень емоційного компонента морального розвитку класу підвищився. У контрольній групі шість учнів мають середній рівень сформованості емоційного компонента морального розвитку, п'ять - низький і один учень - високий. Тобто, порівняно з констатувальним етапом, нічого не змінилося.

Далі нами була проведена методика оцінки рівня морального розвитку Прутченкова А. С. - анкета-опитувальник «Справжній друг». Дітям пропонувалося відповісти на питання, які ми наводили вище.

За кожен відповідь «так» виставлялося 2 бали, за відповідь «не знаю» - по 1 балу, а за відповідь «ні» - 0 балів. Отримані бали підсумовувалися. За підсумками тесту ми умовно розділили учнів на три групи:

- Від 0 до 14 балів – низький рівень. Ви ще не оцінили до кінця всіх принад і переваг дружби. Швидше за все, ви не довіряєте людям, тож з вами важко дружити.
- Від 15 до 35 балів – середній рівень. У вас є досвід дружби, але є помилки. Добре, що ви вірите у справжню дружбу та готові дружити.
- Від 35 до 50 балів – високий рівень. Ви справжній друг, вірний і відданий. З вами тепло і радісно, ваші друзі почуваються спокійно та надійно, довіряють вам, і ви платите їм тим самим.

Таблиця 3.7

**Рівень морального розвитку молодших школярів
(заключний етап)**

Рівень морального розвитку	Експериментальна група	Контрольна група
Високий	3 чол. (33,3%)	2 чол. (16,6%)
Середній	6 чол. (66,6%)	9 чол. (74,7%)
Низький	-	1 чол. (8,3%)

Після завершення ми опрацювали результати тестування, під час якого виявили, що більшість дітей в експериментальній групі мають середній рівень морального розвитку - шість осіб, тоді як три учні демонструють високий рівень розвитку. Це свідчить, що рівень морального розвитку підвищився в ході формувального етапу. У контрольній групі також переважає середній рівень морального розвитку - дев'ять осіб, дві людини мають високий, а одна - низький рівень морального розвитку. Тобто, порівняно з констатувальним дослідженням, у цій групі нічого не змінилося.

За підсумками проведених методик ми розрахували загальний рівень соціальної активності молодших школярів у контрольній та експериментальній групах.

Таблиця 3.8

**Рівень соціальної активності молодших школярів
(заклучний етап)**

Рівень	Експериментальна група	Контрольна група
Високий	1 чол. (11,1%)	-
Середній	5 чол. (55,5%)	8 чол. (66,6%)
Низький	3 чол. (33,3%)	4 чол. (33,3%)

Після завершення ми опрацювали результати тестування, під час чого було виявлено, що більшість дітей в експериментальній групі, як і раніше, мають середній рівень соціальної активності - п'ять осіб, три учні демонструють високий рівень розвитку соціальної активності, і один - низький. Це свідчить про незначні зміни, оскільки час проведення формувального етапу був невеликим. У контрольній групі також переважає середній рівень соціальної активності - вісім осіб, чотири людини мають низький рівень розвитку соціальної активності. Тобто, порівняно з констатувальним етапом дослідження, у цій групі нічого не змінилося.

Таким чином, у ході дослідно-експериментальної роботи було підтверджено нашу гіпотезу, згідно з якою розвиток соціальної активності молодших школярів буде більш ефективним за дотримання таких умов:

- розвиток позитивних мотивів навчання;
- забезпечення групових форм роботи, що враховує індивідуальні потреби та можливості дітей;
- організація спільної діяльності учнів та батьків, заснованої на співробітництві та передачі соціального досвіду;

- гуманістичний характер міжособистісних відносин учнів та педагога в умовах спільної діяльності.

Висновки до розділу 2

Метою дослідження було визначити психолого-педагогічні умови формування соціальної активності молодших школярів. Для цього ми вивчили відповідну літературу і з'ясували, що проблема залишається актуальною, адже розвиток соціальної активності – важлива умова становлення особистості сучасного українця. Особливість прояву соціальної активності в молодшому шкільному віці пов'язана з початком формування системи відносин із суспільством, а основою цього процесу є ціннісні орієнтації особистості.

Для успішного розвитку соціальної активності необхідно дотримуватись певних умов: формувати у дітей сприйняття соціальної активності як цінності, створювати активне виховне та творче середовище, організовувати колективну діяльність із демократичним стилем керівництва.

Дослідно-експериментальна робота показала, що на початку в обох групах переважав середній рівень соціальної активності (66,6%), а третина учнів мала низький рівень. Для підвищення показників ми впроваджували навчально-виховну роботу з акцентом на розвиток позитивних мотивів навчання, групові форми діяльності, співпрацю з батьками та налагодження гуманних взаємин у колективі.

За результатами повторного обстеження в експериментальній групі спостерігалось незначне покращення - одна дитина досягла високого рівня соціальної активності, тоді як у контрольній групі змін не було. Також в експериментальній групі збільшилася кількість дітей на середньому рівні, суттєво зменшилася їх кількість на низькому рівні.

ВИСНОВКИ

Актуальність дослідження: В умовах сучасної України основним освітнім результатом має бути досягнення стратегічної мети української освіти - виховання успішного покоління громадян країни, які мають адекватні часу знання, навички та компетенції, ґрунтуючись на ідеалах демократії та правової держави, відповідно до національних та загальнолюдських ціннісних установок.

Школа має допомогти учням стати активними громадянами суспільства, здатними самостійно здійснювати свої вчинки та відповідати за них, приймати рішення, захищати свої права. Тому розвиток соціальної активності в учнів є одним із найважливіших завдань сучасного освітньо-виховного процесу. Головна мета формування соціальної активності учнів пов'язана з формуванням громадянина, особистості, здатної повноцінно жити у суспільстві та бути максимально корисною йому.

Метою нашого дослідження було виявлення психолого-педагогічних умов формування соціальної активності молодших школярів.

Для досягнення поставленої мети ми вивчали психолого-педагогічну літературу на тему дослідження, під час чого ми виявили, що:

- Проблема формування соціальної активності у молодших школярів залишається актуальною у психолого-педагогічній науці, оскільки багатопланове посилення соціальної активності - неухильна вимога часу для сучасного українця. У цьому контексті місія школи полягає у вихованні в учнів якостей соціально активного громадянина.

- Вияв соціальної активності у молодших школярів має свою специфіку, зумовлену початковим етапом входження дітей у нову систему відносин із дійсністю. Найважливішою теоретико-методологічною основою виділення складу соціальної активності школярів цього віку є поняття про

ціннісні орієнтації особистості, де під цінністю розуміється вихідний і необхідний психологічний механізм, що зумовлює прагнення, спрямованість людини до максимальної самореалізації в тій чи іншій сфері.

- Для розвитку соціальної активності молодших школярів необхідне дотримання низки психолого-педагогічних умов: забезпечення прийняття молодшим школярем соціальної активності як цінності; наявність активного виховного середовища; створення творчого середовища для самореалізації дітей; ситуації емоційного переживання. Людина як особистість формується лише у колективі. У зв'язку з цим, спільна діяльність класу, об'єднана спільною метою, демократичний стиль керівництва у колективі, розвиток гуманістичних колективістських відносин між учнями, навчання молодших школярів організаторським умінням – запорука успішного виховання соціально активного громадянина.

Далі, дослідно-експериментальним шляхом, ми вивчили рівень соціальної активності у молодших школярів у контрольній та експериментальній групах. Він становив 66,6%, тобто шість осіб, які мали середній рівень соціальної активності, та 33,3%, тобто три особи з низьким рівнем в експериментальній групі. У контрольній групі також переважав середній рівень соціальної активності – 66,6% (вісім осіб), і низький – 33,3% (чотири учні).

Для того щоб підвищити рівень соціальної активності на формуальному етапі дослідно-експериментальної роботи, ми намагалися вести навчально-виховний процес з дотриманням наступних умов:

- розвиток позитивних мотивів навчання;
- забезпечення групових форм роботи, що враховує індивідуальні потреби та можливості дітей;
- організація спільної діяльності учнів та батьків, заснованої на співробітництві та передачі соціального досвіду;

- гуманістичний характер міжособистісних відносин учнів та педагога в умовах спільної діяльності.

На заключному етапі ми повторно провели ті ж психологічні методики та виявили, що в експериментальній групі відбулися незначні зміни: одна людина перейшла із середнього рівня сформованості соціальної активності на високий її рівень. У контрольній групі результати залишилися такими ж.

Незначність цих змін зумовлена невеликим терміном проведення роботи, спрямованої на формування соціальної активності молодших школярів. Ми вважаємо, що цю роботу необхідно продовжувати за умови спільної діяльності педагога, психолога та батьків. Також в експериментальній групі збільшилася кількість дітей на середньому рівні, суттє зменшилася їх кількість на низькому рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович Є.А., Проців В.І., Свид С.П. Художні техніки у школі. - К., 1997.-305с.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 137 с.
3. Бондар В. І. Дидактика: Підручник. – К.: Либідь, 2005. – 264 с.
4. Бондар В. І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці : навч. посібник / В. І. Бондар. – К. : Наш час, 2005. – 176 с.
5. Боринець Н. І. Трудове навчання. Банк ідей для творчих проєктів / Н. І. Боринець: методичний посібник. – К.: Шкільний світ, 2011. – 128 с.
6. Буркова Л. Технології в освіті / Л. Буркова // Рідна школа. – 2001. – № 2. – С. 18-20.
7. Веремійчук І. М. Майструй і твори / І. М. Веремійчук. – К. :Либідь, 1998. – 72 с.
8. Вихрущ А.В. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (XIX - початок XX століття). - К., 2011. - 199с.
9. Від ремесла до творчості: Збірник. - К.: Час, 2008. - 152с.
10. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: Методичний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 316 с.
11. Власова О. І. Педагогічна психологія: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
12. Вознюк Н. М. Етико-педагогічні основи формування особистості: Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 196 с.
13. Волков І.П. Вчимо творчості // Педагогічний пошук / Упор. І.М. Баженова - К., 1988. - С. 90-126.
14. Волкова Н. П. Педагогіка: Навчальний посібник. – К.: Академія, 2003. – 576 с.

15. Воловик П.М. Теорія імовірності і математична статистика в педагогіці. -К.: Радянська школа. 1969. - 222с.
16. Гавриш М. Творчість на кожному уроці/ М. Гавриш // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. - 2010. - № 4 - С. 54 - 58
17. Гедвілло О.І., Носова І.О., Ковальова Г.В. Індивідуальний підхід до навчання з практикуму в майстернях // Трудова підготовка в закладах освіти. - 2008. - №2. - С.44-47.
18. Гуманізація процесу навчання в школі: Навч. посіб. / За ред. С. П. Бондар. - 2-ге вид., доп. - К. : Стилос, 2001. - 256 с.
19. Гура О. І. Вступ до спеціальності “Педагогіка вищої школи”: Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 224 с.
20. Забродський М. М. Педагогічна психологія: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2000. – 189 с.
21. Зязюн і. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук.-метод. посіб. - К. : МАУП, 2000. - 309 с.
22. Інклюзивний підхід як основа освіти для всіх дітей // Завуч (Шкільний світ). – 2008. – № 2. – С. 9–10.
23. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2005. – 180 с.
24. Касярум К. В. Формування комунікативної компетенції майбутніх викладачів вищої школи / К. В. Касярум // Збірник наукових праць. – 2011. – Частина 1. – С. 99–105.
25. Коберник Г. І. Індивідуалізація й диференціація навчання: теорія та методика : монографія / Г. І. Коберник. – К. : Наук.світ, 2002. – 231 с.
26. Коновальчук М. Розвиток творчості молодших школярів :Система літературних завдань. - К. : Шкільний світ, 2010. - 120 с. - (Бібліотека «Шкільного світу»)

27. Крамаренко, С. Г. Інтерактивні техніки навчання як засіб розвитку творчого потенціалу учнів / С. Г. Крамаренко // Відкритий урок. - 2002. - № 5-6. - С. 7-11.
28. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні - інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. / Василь Кремень. - К. : Грамота, - 2005. - 447 с.
29. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. А. Педагогіка: Підручник. – К.: Знання-прес, 2003. – 418 с.
30. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 128 с.
31. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник. – К.: “ЕксОб”, 1999. – 303 с.
32. Масол Л. М. Пропедевтика художнього сприймання молодших школярів / Л. М. Масол // Проблеми естетичного виховання учнівської молоді : зб. наук. статей / упор. Л. М. Масол. – К., 1996. – Вип. 1 – С. 41–48.
33. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: Навчальний посібник. – К.: Гранма, 1999. – 350 с.
34. Моляко В. О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема // Обдарована дитина. - 2005. - № 4. - С. 2-9.
35. Ольшанский Д. В. Психология мас. – СПб.: Питер, 2002. – 363 с.
36. Освітні технології: Навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; за ред. О. М. Пехоти. - К. : 2004. - 256 с.
37. Педагогіка в запитаннях і відповідях: Навчальний посібник / Л. В. Кондрашова, О. А. Пермяков та ін. – К.: Знання, 2006. – 252 с.
38. Педагогіка: Навчальний посібник / В. М. Галузьяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – Вінниця: РВВ ВАТ “Віноблдрукарня”, 2001. – 200 с.

39. Педагогіка: Хрестоматія / Уклад.: А. І. Кузьмінський, В. Л. Омелянко. – К.: Знання-Прес, 2006. – 700 с.
40. Педагогічний словник / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
41. Плохій З.П. Трудове виховання молодших школярів. - К.: Освіта, 2002. - 112с.
42. Психологічна енциклопедія / Автор-упоряд. О. М. Степанов. - К. : Академвидав, 2006. - 424 с.
43. Путівник для батьків дітей з особливими освітніми потребами : [навч.метод. посіб. у 9 книгах] Книга 1. Інклюзивна освіта: вибір батьків / за заг. ред. А. А. Колупаєвої. – К., 2010. – 70 с.
44. Робота з обдарованими дітьми. Сходинки творчого зростання. 1-4 класи: Посібник для вчителя/Упор. Гордіюк Н. М. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 152 с.
45. Роменець В. А. Психологія творчості: Навч. посіб. - 2-ге вид., доп. - К. : Либідь, 2001. - 288 с.
46. Савченко О. Я. Сучасний урок у початкових класах - К. : Магістр, 1997. - 256 с.
47. Семенова А. В., Гурін Р. С. Осипова Т. Ю. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2006. – 319 с.
48. Софій Н. Діти з особливими освітніми потребами / Н. Софій, Ю. Найда // Підручник для директора. – 2007. – № 5. – С. 61–71.
49. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 520 с.
50. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5 т. - К.: Рад. шк., 2011. - Т 3. - 464 с.
51. Телячук В.П., Лесіна О.В. Інноваційні технології впочатковій школі. Х.: ВГ «Основа», 2008.

52. Теорія і практика формування дитячого колективу / уклад. О. В. Кулаченко, І. В. Молодушкіна. – Х. : Вид. група «Основа», 2012. – 144 с.
53. Фіцула М.М. Педагогіка. - К.: Видавничий центр "Академія", 2002.-528 с.
54. Хорунжий В.І. Методика трудового навчання в початкових класах. Частина II. - Олександрія: РВА "Світло", 1996. - 96 с.
55. Хорунжий В.І., Черніка Г.П. Методика трудового навчання в початкових класах. Ч. I. - Олександрія: РВА "Світло", 1996. - 96 с.
56. Цируль К.Ю. Ручна праця в загальноосвітній школі. К.:Райдуга, 2006.- 214с.
57. Чепіль М. М. Педагогічні технології : навч. посіб. / М. М. Чепіль, Н. З. Дудник. – К. : Академвидав, 2012. – 224 с.
58. Шкода М.Н. Свята, традиції, звичаї українського народу. – Донецьк, 2008.
59. Юсов Б. Принципи побудови інтегрованих поліхудожніх програм з образотворчого мистецтва / Б. Юсов // Мистецтво та освіта. – 2001. – № 3 – С. 40–42.
60. Ягупов В. В. Педагогіка: посібник. / В. В. Ягупов – К. : Либідь, 2002. – 560 с.
61. Як допомогти дитині стати творчою особистістю / Упоряд. Л. Шелестова. - К. : Ред. загальнопед. газ., 2003. - 112 с.